

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KARLOVY

KATEDRA ESTETIKY

České středoškolské poetiky (1908-2007)

=

Czech Highschool Primers of Poetics (1908-2007)

František A. Podhajský

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vedoucí práce: prof. PhDr. Tomáš Hlobil, CSc.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité prameny a literaturu.

OBSAH

1. Úvod	03
2. Titul a žánr	06
Slovesnost, poetika, teorie literatury	06
Učebnice, pomocná kniha, slovník	08
3. Léta 1908 až 1933	12
Středoškolský systém I	12
Učebnice a jejich koncepce I	17
Definice pojmu umění I	24
4. Léta 1933 až 1948	27
Středoškolský systém II	27
Učebnice a jejich koncepce II	31
Definice pojmu umění II	37
5. Léta 1948 až 1989	40
Středoškolský systém III	40
Učebnice a jejich koncepce III	43
Definice pojmu umění III	47
6. Léta 1989 až 2007	50
Středoškolský systém IV	50
Učebnice a jejich koncepce IV	53
Definice pojmu umění IV	59
7. Závěr	63
<i>Soupis středoškolských poetik a jejich recenzí (za léta 1908 až 2007)</i>	<i>67</i>
<i>Seznam použité literatury</i>	<i>78</i>
Shrnutí – Summary	84

1. Úvod

První českou středoškolskou poetikou byla *Slovesnost* Josefa Jungmanna vydaná roku 1820; podnětem jejího napsání bylo plánované zavedení českého jazyka do osnov středních škol v českých zemích; to se ovšem neuskutečnilo. Ač se později českému jazyku na českých gymnáziích vyučovat začalo, jeho plné prosazení se datuje až rokem 1866, „kdy byl v lednu vydán zákon o jazykové rovnoprávnosti na školách, který určil jako vyučovací jen jeden ze zemských jazyků“ (Klímová, 2000: 72). Teprve od této chvíle lze mluvit „o českém středním školství jako systému“ (tamtéž). V této práci se budeme zabývat českými středoškolskými poetikami, které byly vydány mezi lety 1908 až 2007. Těchto učebnic bylo celkem šestnáct a ve sledovaném období vyšly v pětapadesáti vydáních.

Naše téma nebylo dosud souhrnně zpracováno, opřít jsme se mohli jen o práce, které ho pojednali dílčím způsobem. Mezi ně patří druhá kapitola *Teorie literatury v literární výchově* (1966) Svatopluka Cenka nazvaná „Vývoj literárněteoretické problematiky na českých školách“; autor se v ní věnuje výuce literární teorie na českých středních školách mezi lety 1910 až 1960. Článek Otakara Chaloupky *K historickému vývoji pojetí českých literárních učebnic* (2000-2001) má záběr širší, svůj výklad začíná šedesátými léty devatenáctého století a dovádí jej až na počátek devadesátých let minulého století. Chaloupkův výklad je bohužel velmi zběžný a nespolehlivý¹.

Vzhledem k těmto okolnostem jsem pro svou práci vybrali přehledový způsob výkladu; téma je třeba nejprve předestřit. Zvolenou látku členíme na čtyři časové úseky, z nichž každému bude věnována jedna kapitola práce. První úsek vymezují roky 1908 až 1933, druhý 1933 až 1948, třetí 1948 až 1989, závěrečný

¹ Neví kupříkladu, že Olivovy učebnice literární teorie znamenaly ve vývoji středoškolských literárních učebnic přelom, srov. Chaloupek, 2000-2001: 7.

pak 1989 až 2007². Každý z těchto úseků má svůj specifický středoškolský systém. Středoškolský systém si jako výběrové kritérium nevolíme náhodně, jednak byla každá jeho proměna vždy hybným momentem pro změnu osnov, styl výuky a tvorbu učebnic, jednak pro jeho zpracování máme dostatek literatury, o kterou se můžeme opřít. Čerpáme zde z prvorepublikových prací Jana Čenka (Čeněk, 1926) a Otakara Kádnera, zvláště Kádnerův monumentální, čtyřdílný *Vývoj a dnešní soustava školství* pro nás byl v mnohém instruktivní. V této oblasti jsme se také mohli opřít o jednotlivé články sborníku *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (2000)³, jehož jednotlivé statě podávají obraz proměn české střední školy od počátku devatenáctého století po osmdesátá léta století minulého.

Kapitoly pojednávající o zvolených časových úsecích členíme na tři části. První část se věnuje panujícímu středoškolskému systému a osnově českého jazyka a literatury. Podáváme tímto představu institucionálního rámce středního školství a základní orientace výuky české literatury a poetiky. Druhá část se soustředí na jednotlivé učebnice poetiky a jejich koncepce. Sledujeme zde změny v různých vydáních těchto učebnic, to, jakou látku obsahují a jak ji uspořádávají. V třetí části se věnujeme tomu, jak jednotlivé učebnice poetiky definují pojem umění.

Závěr naší práce se pokusí nastínit vývoj českých středoškolských poetik za posledních devětadevadesát let. V závěru také shrneme proměny jednotlivých výměrů umění v středoškolských poetikách.

Jako vstupní volíme kapitolu, která se vymyká přehledovému rázu naší práce, alebrž má pojmový ráz. Jsme přesvědčeni, že téma první kapitoly takový přístup dovoluje, ba vyžaduje. V této

² Shodou okolností se současnost stává dalším mezníkem ve vývoji českých středoškolských poetik, neboť 1. srpna 2007 byl MŠMT schválen Rámcový vzdělávací program pro gymnázia, který přináší nové pojetí literárněvědné problematiky na středních školách.

³ Čerpáme zde z Klímové, Morkese, Hanzala a Váňové.

kapitole blíže prozkoumáme názvy a žánry sledovaných středoškolských poetik. Pokusíme se najít odpověď na otázku, proč se v jejich titulech postupně vystřídaly termíny slovesnost, poetika a teorie literatury, a ukážeme, jak v nich bylo použito tří možných žánrů knih pro školy, učebnice, příručky a slovníku. Důležitou součástí naší práce bude též připojený soupis středoškolských poetik a jejich recenzí za léta 1908 až 2007.

2. Titul a žánr

Slovesnost, poetika, teorie literatury

Termínu slovesnost poprvé užívá Josef Jungmann v roce 1820, od té doby je tento termín v názvu učebnice použit ještě sedmkrát, naposledy roku 1932 Karlem Olivou v názvu jeho zkrácené varianty *Teorie literatury pro obchodní akademie*, kteroužto pojmenoval *Stručná slovesnost pro obchodní akademie a příbuzné ústavy*. Termínu poetika ponejprv užil Václav Petřů ve své *České poetice* roku 1870. Tohoto termínu bylo použito ještě v dalších třech případech, naposled se objevil na konci čtyřicátých let minulého století díky přetiskům posledního vydání *Úvodu do poetiky* Jana Menšíka. Dvoučlenný termín teorie literatury se poprvé objevuje v roce 1932, v názvu výše zmíněné knihy Karla Olivy. Dochází tak ke koincidenci posledního a prvního užití termínů slovesnost a teorie literatury. Od té doby se termínu teorie literatury užilo šestkrát v titulu a jednou v podtitulu knihy, nebylo jej užito jen ve dvou učebnicích, ve kterých literární teorie tvořila pouhý doplněk jejich výkladu literárních dějin. Z hlediska výskytu těchto termínů tedy lze říci, že termín poetika začíná nahrazovat termín slovesnost od roku 1870 a od desátých let dvacátého století v názvu učebnic převládá, aby byl roku 1932 pro příště nahrazen termínem teorie literatury.

Termín slovesnost do českého jazyka přejal z ruštiny Josef Jungmann⁴, a to jako souhrnný název pro básnictví a řečnictví⁵. *Slovník naučný* v roce 1887 ovšem informuje, že slovo slovesnost je „významu posud neustáleného“ (Slovník naučný 8, 1887: 671) a že kolísá mezi označením výlučně krásné literatury

⁴ Srov. Jedlička, 1949: 52.

⁵ Srov. Jungmann, 1820: VIII. Zahrnutí řečnictví i básnictví pod slovesnost Jungmann nemění ani v druhém vydání: „Dvě tedy jsau částky slowesnosti neb slowesných umění; mluwa a výmluwnost“ (Jungmann, 1845: 1).

a vymezením Jungmannovým. *Ottův slovník* z roku 1905 již mluví o dvou významech ustálených, dle něj slovesnost „znamená v širším smysle literaturu vůbec, ve smysle užším literaturu krásnou čili beletrii“ (*Ottův slovník naučný* 23, 1905: 463). I *Masarykův slovník* z roku 1932 rozlišuje dva významy termínu slovesnost, jednak ji chápe jako uměleckou tvorbu „vyjadřující se prostřednictvím mluvy (slov)“, pod což zahrnuje písemnictví, ústní podání a řečnictví; jednak jako „sborník ukázek z literatury“, antologii (*Masarykův slovník naučný* 6, 1932: 722). Pozdější slovníky slovesnosti přiznávají již jen první z těchto významů⁶, pokud ji ve svém hesláři vůbec obsahují samostatně, nikoli pouze jako součást termínu lidová slovesnost. Termínem slovesnost se tedy označuje buď literatura celá, nebo její část, a poněvadž tímto termínem byly pojmenovány učebnice obsahující ukázky literárních děl (*Slowesnost, Malá slovesnost*), nesl tento termín přechodnou dobu též význam „antologie“. Avšak „slovesnost“ se objevuje i v názvu učebnic, které obsahují pouze teoretické pasáže⁷. Je proto ještě třeba zjistit, jak termín slovesnost definují učebnice samé.

V *Malé slovesnosti* se píše, že „slovesnost rozděljuje plody slovesné a vytýká hlavní znaky jednotlivých slovesných druhů“ (*Malá slovesnost*, 1895: 408). Tuto definici přebírají do své učebnice Jursa se Slámou a doplňují, že slovesnost „současně přihlédá k vývoji a vnitřní souvislosti jejich“ (Jursa a Sláma, 1913: 3). Josef Holub jejich definici bezezbytku přejímá, ovšem je jí u něj definována „poetika (slovesnost)“ (Holub, 1921: 3). První věta Olivovy *Stručné slovesnosti* začíná: „Slovesnost neboli přesněji řečeno teorie literatury...“ (Oliva, 1932b: 5). O dva roky později pojmenovává Oliva první část své učebnice „Teorie umělecké literatury neboli slovesnost (poetika)“ (Oliva, 1934: 7).

⁶ Srov. Příruční slovník naučný 4, 1967: 149, a Encyklopedický slovník, 1993: 1006.

⁷ Viz Madiera 1863, Götz 1923 a Oliva 1932b.

V učebnicích je tedy slovesnost pojímána jako nauka, vědecká disciplína. Nejprve v nich vystupuje jako genealogie básnické i nebásnické literatury, poté je rozšířena na jejich poetiku. V této chvíli ji Josef Holub ztotožňuje s poetikou, aniž by si uvědomil, že ta je tradicí omezena pouze na literaturu uměleckou. Omezení poetiky na oblast básnictví respektuje Karel Oliva v roce 1932 a zároveň navazuje na předchozí výměry slovesnosti z učebnic, když slovesnost ztotožňuje s teorií literatury. O dva roky později však svůj názor mění a slovesnost ztotožňuje s poetikou.

Nyní již můžeme lépe nahlédnout, proč bylo v názvu středoškolských poetik užito termínů slovesnost, poetika a teorie literatury. Termín slovesnost v názvu učebnice nejdříve označoval to, o čem kniha pojednávala, literaturu. Postupem času ovšem názvy učebnic začínají označovat vyučovanou vědní disciplínu (nevyučuje se vesmíru, nýbrž fyzice). Příkladem může být *Stylistika a poetika* Karla Vorovky vydaná v polovině osmdesátých let minulého století. Dvoučlenný název Vorovkovy knihy není jen důsledkem toho, že tato vyšla ve dvou dílech; název vědy, která pojednává o básnické i nebásnické literatuře, chybí. A tak termín slovesnost začíná být používán i ve významu „nauka o literatuře“. Když Karel Oliva přejímá pro svou učebnici Tomaševského termín teorie literatury, pojetí slovesnosti jako nauky mizí.

Učebnice, pomocná kniha, slovník

Literárněvědnou knihu určenou středním školám lze napsat v různých žánrech, ve sledovaném období využili autoři těchto knih žánrů tří: učebnice, příručky a slovníku. Od roku 1908 do roku 1948 psali autoři krom jediné výjimky výhradně učebnice. Během let 1948 až 1989 vyšli pouze tři knihy pomocné. Po roce 1989 se uplatnily žánry učebnice a slovníku, v jednom případě snad též nový žánr, který by se dal označit jako „tahák“.

Základním vyjadřovacím prvkem učebnic z let 1908 až 1948 je definice, ty jsou uspořádány do jistého systému. U učebnic se počítá s tím, že budou ve výuce probrány celé a žák se je celé naučí, případně jsou odlišeny pasáže, které probírat netřeba: „odstavce tištěné *petitem* nemusí býti probírány“ (Oliva 1932a: 5). Učebnice tohoto období s žákem nekomunikují pomocí úkolů a otázek, skromnou výjimku představuje *Uvedení do literatury* Vojtěcha Zelinky, který na závěr knihy připojuje jednostránkové „Úkoly a pozorování“, kniha ovšem neměla schvalovací ministerskou doložku.

Jedinou ze sledovaných knih, která se sama v podtitulu označuje za příručku, je *Úvod do poesie* Františka Götze z roku 1923. Autor v ní podává „stručný náčrt svých každoročních výkladů, jimiž [uvádí] děti školy měšťanské a školy rodinné do poesie“ (Götz, 1923: 3), byla však určena i školám středním. Poetika je v malé příručce pojednána důsledně z psychologického hlediska. Nyní se blíže podíváme na žánr tří středoškolských poetik vydaných mezi „únorem“ a „listopadem“, které byly svorně označeny za knihy pomocné. První z nich, *Základy theorie literatury*, zpracoval kolektiv katedry českého jazyka a literatury PedF UK na základě dvou sovětských předloh, pojednání o lidové slovesnosti od A. P. Andrejeva a kapitoly o teorii literatury z učebnice pro sedmou třídu sovětských základních škol. Kniha v prvním vydání vyšla s podtitulem „Učební text pro 1. tř. gymnázií a pro vyšší odborné školy“, avšak fakt, že tomuto svému určení příliš neodpovídala, pravděpodobně způsobil, že byla ve svém druhém vydání označena za knihu pomocnou. Kniha *Teorie literatury* Svatopluka Cenka se svým uspořádáním a pojetím blíží předválečným učebnicím, za pomocnou knihu byla pravděpodobně označena proto, že nebyla určena žádnému konkrétnímu ročníku střední školy, poněvadž „literární teorie se neprobírá ve školách, pro něž je kniha určena, soustavně a v celku“ (Cenek, 1958: 5). Tyto dvě knihy tedy byly za pomocnou knihu označeny spíše z nouze, přesto již tento žánr

docela přesně vymezují. Jde o knihu, která je na škole používána jako doplněk výuky, podle jejich momentálních potřeb, a to především učitelem (méně již žákem, kterému hlavně je naopak určena příručka).

K žánru *Světa literatury* se vyjádřil jeho hlavní autor Felix Vodička: „Termín „pomocná kniha“ se mi nelíbí. Pokud však „pomocnou knihou“ se rozumí kniha nezávazná a tedy fakultativní, volitelná pro učitele i pro žáka, pak jsem ochoten se smířit i s ošklivým termínem, pak je snad schopen charakterizovat i naši knihu“ (Vodička, 1967-68: 241). Soudíme, že Felix Vodička by dal přednost termínu příručka, ovšem ten na českých středních školách nebyl užíván, nejen jako termín sám, ale především jako způsob práce se středoškolskou knihou. Učitelé byli navyklí pracovat především s formátem učebnice, „učebnice stanoví postup vyučování a látku, kterou je třeba povinně zvládnout a reprodukovat“, *Svět literatury* se proti tomu „nedrží osnov a nepředpokládá, že bude [probírán] od počátku do konce“, přesto „dostáváme (...) zprávy, že se tak (...) přece jen někde děje, že se začíná dokonce teoretickými výklady prvních čtyř nebo pěti kapitol“ (Vodička, 1967-68: 242).

Učebnice teorie literatury vydané po roce 1989 jsou koncipovány podstatně jinak než ty předválečné. Teoretické a didaktické pasáže jsou v nich rovnocenné. Různé otázky a úkoly komunikují s žáky, stimulují je a orientují (pokud jsou dobře zvoleny). Ukázky literárních textů jsou zakomponovány přímo do textu. Text učebnice je tedy mnohvrstevnatý, plný odkazů a přechodů.

Po roce 1989 autoři literárněvědných knih pro školy začínají nově využívat žánru slovníku. Tohoto žánru nejprve využil Milan Zeman roku 1991 v *Teorii literatury pro střední i základní školy* (o rok později určení knihy omezil pouze pro školy střední). Knihu otevírá pojednání o literární interpretaci určené učitelům a následuje ho abecedně řazený slovník. Autor druhého středoškolského slovníku literárněvědných pojmů, Vladimír

Prokop (*Teorie literatury aneb Několik praktických slovníčků literárních pojmů*, 2005), svou knihu rozdělil do několika slovníčků. Jeho rozdělení je poněkud nestandardní, ale v zásadě strukturuje jednotlivé slovníky podle celistvých oblastí literární vědy. Menší slovníky obsahují i učebnice Věry Martinkové (*Teorie literatury netradičně*, 1995) a Jiřího Kostečky (*Do světa literatury jinak*, 1995), v druhé z nich jsou definice právě ve slovníku a výkladová část se soustředí na komunikaci s žákem, ilustraci pojmů a zadávání úkolů, představuje tak vlastně písemný záznam skutečné výuky.

Ojedinělý žánr představuje *Teorie literatury do dlaně* (2002) Marie Sochrové, která je napsána ve formě výpisků. Autorka tedy do českých středoškolských poetik uvedla nový žánr, tahák.

3. Léta 1908 až 1933

Středoškolský systém I

Mezi lety 1908 až 1933 došlo v českém středoškolském systému k několika změnám a úpravám, které se návazně dotkly i učební osnovy českého jazyka a literatury. 1909 byl systém reformován ministrem Marchetou a byly vydány nové osnovy. 1919 došlo k několika úpravám systému i osnov v důsledku vzniku Československa. 1927 provedl další drobnější změny ministr Hodža a byla změněna učebná osnova pro jazyk český. Všechny tyto proměny se ovšem odehrály mimo půdu zákona, jak upozornil Otakar Kádner, takže „zákonným podkladem všeho středního školství zůstává stále jen organizační nástin z r. 1849, kdežto ostatní změny za Rakouska i po převratě provedené dály se jen nařízením“ (Kádner, 1931: 105).

Oč skromnější byly uskutečněné změny, o to hojnější byly různé dotazníky, ministerské komise, vládní návrhy, časopisecké debaty, ba i reformě střední školy speciálně věnované knihy. Reformní ruch nastal zvláště po vzniku Československa, připomínáme z něj dotazník ministerstva školství a národní osvěty z roku 1919, vládní návrh z roku 1923, Bydžovského návrh z roku 1925, anketu ministra Štefánka z roku 1929. Otakar Kádner k onomu ruchu poznamenává, že „sluší litovati, že reformní pokusy (...) více přihlížely ke stránce vnější (ač tyto zřetele, zejména sociální, nemíníme nijak podceňovati), než ke stránce vnitřní (metodám výchovným a cíli výchovy)“ (Kádner, 1938: 420). Debaty o orientaci vyučování jednotlivých předmětů se však vnitřní stránce věnovaly, jak dosvědčuje ta, již na stránkách časopisu *Střední škola* vedli Jan Mukařovský a Jan Čeněk.

Změnu středoškolského systému, největší v říšském středním školství od roku 1849, zahájil ministr Gustav Marcheta roku 1908 lednovou anketou, jež měla sedmdesát účastníků (z českých zemí pouhých sedm, mezi nimi Františka Bílého). *Věstník českých profesorů* vyhlásil v dubnu vlastní a na české země zaměřenou anketu, která měla účastníků 1444. Došlé odpovědi, každá po svém, vyústily v nařízení, jež odstranily „monopol klasických jazyků“ (Kádner, 1938: 416) – byť latina zůstala předmětem s nejvyšší dotací hodin -, ustavily čtyři typy osmitřídních středních škol (gymnázium, reálné gymnázium typu A a B – pozdější reformě reální, reálku) a „v zásadě zrovnoprávnil[y] maturity (...), a tím umožnil[y] všem maturantům vstup na vysoké školy“ (Klímová, 2000: 77), některé vysoké školy ovšem od absolventů některých škol vyžadovaly doplňovací zkoušky.

Na změnu středoškolského systému navazovala změna osnov, nová učebná osnova pro jazyk český byla zavedena pro školní rok 1909/1910. Na jejím vypracování měl „vedle L. Čecha (...) význačnou účast“ František Bílý (Kabelík, 1915/16: 159). Podstatným rysem poetiky v předešlé i v nové osnově je, že se „omezuje (...) jen na literární druhy“ (Cenek, 1966: 16). Liší se ovšem organizace jejich výkladu; předešlá osnova určovala pro výklad poetiky⁸ celou kvintu, zatímco v nové osnově se genologické učivo vykládalo postupně od pátého do sedmého ročníku (v kvintě lidová a umělá epika, v sextě epos, v septimě lyrika, drama a román), aby bylo posléze v oktávě systematizováno. Obě osnovy se shodují v tom, že při vykládání literární teorie kladou „důraz na její spojení s četbou“ (Cenek, 1966: 16).

Poválečná úprava středního školství a jeho osnov obsahovala především formální změny související se vznikem nového

⁸ Vedle poetiky a básnictví byla vykládána také slovesnost a nebásnická próza.

státního útvaru, také změnila dotaci hodin několika předmětů (snížila počet hodin náboženství a latiny, počty navýšila u vyučovacího jazyka a přírodních věd) a do vyučování zavedla nový předmět, chemii.

Následoval ruch reformní, jehož součástí byly i úvahy o změnách ve vyučování českému jazyku a literatuře. Nejpropracovanější příspěvky do debaty podali Jan Mukařovský článkem *Vyučování jazyku mateřskému na školách francouzských a o potřebě jeho reformy na školách našich* (1925) a Jan Čeněk v úvaze *K vyučování československé literatuře na našich školách středních (Poznámky a náměty)* (1927).

Čeněk úvodem konstatuje, že při vyučování české literatuře by se měly doplňovat „četba a literární historie (...), stejně i literární historie a estetika (poetika)“, na středních školách však dochází k tomu, že „si namnoze navzájem překážejí“ (Čeněk, 1927: 97). Důvodem tohoto stavu je dle něj „neujasněný názor na význam“ těchto složek ve výuce (tamtéž). Cílem jeho úvahy tedy bude tento význam vyjasnit. Nejprve stanovuje vztah mezi literární historií a četbou, které v této relaci přisuzuje ve výuce primát, neboť „literární historie předpokládá přímou znalost literatury, znalost jednotlivých děl, o nichž hovoří, a bez této znalosti čtenářovy se obejde jen tenkrát, pokud hledí plniti úkol pouhé historie kulturní“ (Čeněk, 1927: 98). Četba je tedy pevným výchozím bodem výuky, úlohu literární historie je třeba konkretizovat. Čeněk v tomto ohledu konstatuje „přeplnění literárně historického učiva množstvím jmen a zjevů často velmi podružných“ (Čeněk, 1927: 100), avšak výraznou redukci dějin literatury nedoporučuje, tvrdí sice, že kupříkladu v Polsku a v Belgii má literární výuka maximální základ v četbě, ale českým podmínkám by takový přístup dle jeho soudu nevyhovoval, protože „povaha naší literatury a úzká souvislost jejího vývoje s jednotlivými epochami našeho národního života v celku žádá si řešení zvláštního a odlišného“ (Čeněk, 1927: 100). V této

souvislosti připomíná husitství, Jednotu bratrskou, Masaryka a poněkud neopatrně vznáší řečnickou otázku „Jaký vliv měly naproti tomu politické poměry na Goethea i Schillera?“ (tamtéž). Snadno vyplyne, že Čeněk navrhuje redukovat literárně-historické učivo tím, že vyzdvihne jednu ze složek dějin české literatury, zatímco ostatní potlačí. K vyzdvihnutí si vybral složku národní, poněvadž „literární historie na střední škole (...) musí být především obrazem živoucího úsilí českého ducha o vyjádření našeho národního a lidského problému formou uměleckou“ (Čeněk, 1927: 101).

Při určování vztahu mezi literární historií a poetikou Čeněk vychází ze soudobé osnovy, podle které „jde studium estetické stránky literárního díla ruku v ruce se studiem literárně-historickým, čímž úkol učitelův se velmi ztěžuje“ (Čeněk, 1927: 102). Šanci, jak učitelé ulehčit, Čeněk spatřuje v úpravě osnovy. Navrhuje, aby se znalosti z poetiky prohlubovaly v kvintě a sextě (na úkor staročeské literatury, která není tak kvalitní) a poté byly usoustavněny v druhé polovině posledního ročníku. Dochází tedy k jakémusi kompromisu mezi osnovou z roku 1909, která literárně-teoretické informace podává průběžně, a tou předešlou, jež je soustředila do prvního ročníku vyššího gymnázia.

Mukařovský ve svém rozsáhlém článku, který vyšel v časopise *Střední škola* během roku 1925 v pěti pokračováních, staví do centra vyučování českému jazyku a literatuře jazykovou výchovu. Místo národního zřetelů, který prosazoval Čeněk, tedy vyzdvihuje konkrétní dovednost, schopnost zacházet s jazykem: „Nezískají-li žáci schopnost přesného a vkusného vyjadřování (a s ní i možnost jasného a souladného myšlení), pocítí následky tohoto nedostatku veškeren národní život“ (Mukařovský, 1925: 18). Indikátorem toho, že dané jazykové společenství je přesného a vkusného vyjadřování schopno, je přítomnost jakéhosi slohového průměru; ten ovšem podle Mukařovského v českém prostředí schází: „Je třeba poukázat k všeobecnému nedostatku jazykové kultury nebo spíše jakéhosi slohového průměru. Ani

naše nová literatura nemá sloh ustálený“ (Mukařovský, 1925: 18). Příkladné rozvíjení jazykové kultury Mukařovský nachází na francouzských středních školách, proto většinu svého článku věnuje důkladnému popsání toho, jak je na nich vedena výuka gramatiky, rozvíjena slovní zásoba, vyučována literární historie a předkládána četba a jakým způsobem se tam zadávají písemné práce. Vedle soustředění se na rozvíjení jazykové kultury žactva, potažmo národa, Mukařovský na francouzském přístupu považuje za klíčovou iniciaci studentovi aktivity. Zatímco na českých školách „je literární historie (a jí podřízená četba) nadobro odloučena od praktického výcviku“ a „samostatné práce myšlenkové od žáka nežadá,“ poněvadž cílem výuky „je historické a estetické poučení“, které „vyžaduje toliko paměť a chápavost, obě vlastnosti pasivní“ (Mukařovský, 1925: 19), na školách francouzských lze „za základní vlastnost a také hlavní přednost (...) pokládati její snahu o povzbuzování žáků k samostatné práci. Při gramatice musí si žáci vyvozovati poučení z textu, při literární historii si opatřují poznatky sami přímo z autorů, při písemných pracích ukládá se jim nikoli pouhé slovní rozvedení tématu již zcela promyšleného učitelem, nýbrž jeho úplné myšlenkové zpracování“ (Mukařovský, 1925: 263).

O ohlasu, kterého se Mukařovského článku dostalo, zpravuje Jan Čeněk: „Jeho práce (...) vzbudila v kruzích češtinářů hojnou diskusi a částečně i odpor, který se bohužel – jak u nás bývá zvykem – projevil pouze soukromě, nedostal se však na literární veřejnost, ač důležitost předmětu i význam studie Mukařovského toho jistě byly hodny“ (Čeněk, 1927: 97).

Ovšem nová osnova z roku 1927 Mukařovského návrhům sluchu dopřává. Přinejmenším ve svých záměrech, mezi něž patří „zdůraznění pracovních a individuálních metod a samočinnosti žactva“ (Čeněk, 1928: 75). Též nový cíl jazykové výuky, kterým již není žáky „naučiti mateřtině, nýbrž sblížití individuální jazyk žákův s normovaným jazykem spisovným“ (tamtéž), by mohl

konvenovat s Mukařovského požadavkem vytvoření jakéhosi slohového průměru v populaci. Jan Čeněk se však k vyhlídkám na uskutečnění těchto záměrů staví skepticky: „Nelze si ovšem po této stránce, pokud běží o školskou praxi, činiti velkých ilusí. Mnohé z nově navrhovaných složek středoškolského učiva jazykového nemají dosti shrnující odborné literatury, mnohé z nich nejsou ani dosud vědecky soustavně propracovány, o vhodných příručkách sestavených pro potřeby středních škol ani nemluvě“ (Čeněk, 1928: 75).

Nová osnova také přijímá za své Čeněkovu přesvědčení o primátu četby, „z níž teprve vyrůstá rozbohem estetickým, sociologickým a historickým poetika a literární historie“ (Čeněk, 1928: 81), nevychází ovšem zcela vstříc jeho návrhu organizace výuky poetiky, když její soustavný výklad posouvá na konec studia. Mění též pojmání středoškolské poetiky tak, že potlačuje „stará apriorní schémata básnických druhů“, která nahrazuje „výkladem o psychologii básnického tvoření“ (Čeněk, 1928: 82).

Učebnice a jejich koncepce I

Mezi léty 1908 až 1933 bylo v českých zemích vydáno pět různých středoškolských poetik v pětadvaceti vydáních. Dvě z těchto učebnic mají svůj původ již v devatenáctém století, je to *Malá slovesnost*, která poprvé vyšla roku 1876, a *Stručná poetika a stilistika*, jež vznikla zestručněním *Stylistiky a poetiky* vydané v letech 1885 a 1886. Roku 1913 vyšel poprvé *Úvod do poetiky* od Jana Menšíka jako jeden z přídavků posledního, čtvrtého dílu jeho *Rukověti dějin české literatury*. Dvě učebnice z dvacátých let, *Úvod do poesie (příručka slovesnosti pro školy)* Františka Götze z roku 1923 a *Uvedení do literatury s ukázkami pro střední školy* Vojtěcha Zelinky vydané 1928, měly na středoškolskou výuku patrně menší vliv (nemají na titulním listu oznámení o schválení učebnice ministerstvem) a u každé zůstalo u prvního vydání.

Malá slovesnost Františka Bartoše, Jana Kosiny, Františka Bílého a Leandra Čecha dosáhla mezi lety 1876 až 1925 patnácti vydání. Roku 1910 z ní byly vybrány teoretické partie a byly vydány pod názvem *Malá poetika*; tato vyšla naposledy v roce 1925 v svém sedmém vydání. Autory prvních čtyř vydání byli František Bartoš a Jan Kosina, který dle *Lexikonu české literatury* „napsal (...) většinu teoretických výkladů“ (Lexikon, 1993/II: 865). Jinak ovšem rozsáhlost Kosinova spoluautorství určuje Miloslav Hýsek na základě korespondence mezi Bartošem a Kosinou, dle něj *Malá slovesnost* „byla dílem hlavně Bartošovým,“ poněvadž „po jejím vydání napsal mu Kosina, že z ní je jeho jen jedno procento, ostatních 99 že je Bartošových,“ a „proto nerad svoloval, aby byl uveden jako spoluautor, ale Bartošovi na jméně známého gymnasijského ředitele přirozeně záleželo“ (Hýsek, 1940: 94). Autory pátého vydání⁹ a všech vydání následujících jsou František Bílý a Leander Čech, „celkem Čechova jest hlavně teorie, Bílého výběr článkův a úprava slohová, ačkoliv i onen po stránce teorie i tento ve výběru činili si leckteré ústupky“ (Kabelík, 1915-16: 162). Spoluautorem pátého vydání je ještě Bartoš¹⁰, „další vydání obstarával už hlavně Bílý a Bartoš podle korespondence se jich účastnil jen některými radami nebo námitkami“ (Hýsek, 1940: 97).¹¹

Páté vydání z roku 1895 zůstává vzhledem k teoretickým pasážím knihy základem pro všechna vydání následující, později učiněné změny se týkají především jiného členění obsahu na několika málo místech. Kupříkladu roku 1908 je oddíl o epickém básnictví rozdělen podle jiného klíče na 1) epiku s látkami mythickými, pohádkovými a bohatýrskými, 2) epiku s látkami historickými, 3) epiku s látkami ze současného života. V témž

⁹ Páté vydání z roku 1895 má zajímavou genezi, viz. Hýsek, 1940: 96-97.

¹⁰ Jako spoluautor je Bartoš uváděn ještě v devátém vydání z roku 1905, zde už však pouze z úcty k němu.

¹¹ Bartoš kupříkladu u pátého vydání zamítl návrh Bílého a Čecha, aby byl do učebnice zařazen druhý zpěv Máchova *Máje*. V této souvislosti Bílému píše: „Mně odjakživa byl a jest posud Máchův *Máj* velmi nesympatický. Báseň jeví ovšem básníka velmi nadaného, ale ještě nevypělého, z něhož mohlo něco velikého býti, kdyby byl déle žil. Hochům jmenovitě nehodí se z *Máje* nic“ (Hýsek, 1940: 95).

roce je v části knihy věnované literárním druhům vytvořen nový oddíl o tendenčním básnictví. Drtivá většina postupně přičiňovaných změn (deváté vydání z roku 1905 je označeno jako zcela přepracované) se děje v oblasti výběru ukázek.

Miloslav Hýsek a Jan Kabelík se shodují v tom, že osnovy z roku 1909 „znamenaly na středních školách konec Malé slovesnosti, které se dosud užívá, tuším, jen na školách odborných“ (Hýsek, 1940: 97-98)¹², a proto „spisovatelé vydali otisk teoretických partií jejích pod titulem: *Malá poetika*“ (Kabelík, 1915-16: 162). Změny v jednotlivých vydáních *Malé poetiky* jsou minimální, ostatně Leander Čech zemřel již roku 1911. V sedmém vydání této učebnice tak oproti jejímu vydání prvnímu konstatujeme pouze opravení překlepů, pravopisné změny, přidání dvou druhů strof (villanella, chasona) a odebrání teoretické části oddílu o tendenčním básnictví (výklad jeho druhů zůstává).

Malá poetika zachovává strukturu *Malé slovesnosti*, kterou v recenzi jejího pátého vydání popsal Karel Novák, „napřed podává příklady, potom poučení, na konec pak přehledy a výklady obecné“ (Karel Novák, 1895: 471), příklady (čítankovou část) pochopitelně vynechala. Pojem literatury a slovesnosti je tedy vyložen až v samém závěru knihy, která je rozdělena na dvě části. V první, „Poesie“, je postupně vyložena epika, lyrika, drama (jediná část knihy, která začíná teoretickým výkladem a ne výkladem jednotlivých instancí) a tendenční básnictví, připojen je výklad o základech české prozodie a metriky a tato část uzavřena definicí básnictví a poetiky. V druhé části knihy, „Próza“, jsou definovány „základní tvary prosaické“ (celkem jich definuje dvanáct, například vypravování, popis a líčení, rozpravu, aforismus a rozhovor), próza jednací, próza nauková a řeč; následuje rozlišení poezie a prózy a „Poznámky ze stilistiky“, kde je vyložen příměr s podobenstvím, tropy a figury.

¹² Článek původně vyšel v roce 1937.

Na konec jsou v knize umístěny „Stručné zprávy životopisné o spisovatelích cizích“.

Stručnou poetiku a stilistiku vydali v roce 1913 Jan Jursa a Antonín Sláma, připravili ji k vydání na základě dvoudílné *Stylistiky a poetiky*, kterou sepsal Karel Vorovka. Učebnici dále v roce 1921 upravil Josef Holub, který připravil i tři další její vydání. Poslední vydání z roku 1931 bylo v roce 1937 ještě přetisknuto. Vzhledem k tomu, že Jursova a Slámova úprava knihy je označena za vydání třetí, očekáváme, že mezi lety 1886 až 1913 existuje ještě jedno její vydání. Dohledat jej se však nepodařilo. Nacházíme tři možná vysvětlení, 1) dva díly Vorovkovy knihy se počítají za první a druhé vydání; 2) vyšlo druhé vydání *Stylistiky a poetiky*, které není v databázi Souborného katalogu České republiky (CASLIN), v databázi Národní pedagogické knihovny Komenského ani Ústavu pro českou literaturu AV; 3) Vorovkova kniha byla mezi lety 1886 až 1913 někým dalším upravena a vydána. Ke knize se nepodařilo dohledat žádnou recenzi. Snad jí byla věnovaná malá pozornost proto, že byla určena „pouze“ pedagogickým ústavům, které vychovávaly učitele občanských a měšťanských škol.

Jursa se Slámou upravili Vorovkovu knihu velmi výrazně, mimo jiné vypustili ukázky a úvodní průpravu z estetiky, změnili uspořádání knihy i mnohé z definic. Josef Holub v učebnici oproti jejímu předešlému vydání také učinil rozsáhlé změny. Porovnáme-li koncepcie knihy z roku 1913 a z roku 1925, kdy Holub došel k definitivnímu uspořádání látky, zjistíme, že Holub uspořádání knihy zjednodušil a vyjasnil. Zatímco ve vydání z roku 1913 jsou první tři oddíly (závěrečný oddíl ve všech úpravách knihy tvoří „Stručné poznámky o spisovatelích“) postupně věnovány literárním druhům poezie a nebásnické prózy (s úvodním poučením o literatuře a slovesnosti), stylistice (druhy básnických pojmenování a „Některé jiné poznámky“ věnované slohu nebásnické prózy) a české prozódii s metrikou, ve vydání

z roku 1925 je látka uspořádána jen do dvou oddílů, první tvoří „Nauka o básnictví (poetika)“ a druhý „Nauka o slohu (stilistika)“. První oddíl zahrnuje výklad básnických druhů (včetně tendenčního básnictví) a básnické formy (básnických pojmenování a české prozodie s metrikou), druhý je pak věnován nebásnické próze, jejím základním druhům (próza vyprávěcí, popisná a líčící, rozpravná a rozjímavá), formám (rozhovor, řeč, list), próze jednací a slohovým zvláštnostem prózy. Jak vidno, Holub koncepci své knihy zjednodušil a zpřehlednil díky tomu, že od sebe důsledně oddělil básnictví a nebásnickou prózu.

Úvod do poetiky Jana Menšíka vyšel nejprve jako součást jeho učebnice dějin literatury, v jejím rámci byl posléze vydán ještě dvakrát. Na začátku dvacátých let jej Menšík rozšířil, přeložil do slovenštiny a vydal pod názvem *Slovenská poetika*¹³, kniha vyšla poprvé 1921, naposled v pátém vydání roku 1937. První české a samostatné vydání *Úvodu do poetiky* se datuje rokem 1930, druhé vyšlo roku 1937 (po druhé světové válce bylo toto vydání několikrát přetištěno).

Menšík v nových vydáních své knihy neškrtná a zřídka mění své formulace, svou knihu mění pouze přeuspořádáním látky a přidáváním. Základní struktura knihy zůstává podobná té, kterou Menšík použil v prvním vydání roku 1913, kde se nejprve věnuje základním pojmům poetiky, poté básnickým druhům (včetně některých druhů nebásnické prózy a bez zvláštního oddílu pro tendenční básnictví¹⁴), a konečně prostředkům básnického umění. V prvním vydání *Slovenské poetiky* pouze staví básnické prostředky před básnické druhy (což přechází do dalších vydání) a v závěru učebnice věnuje samostatný oddíl nebásnické próze (ten ve vydání z roku 1930 vypouští). Největší proměnou

¹³ Na knize spolupracoval se slovenským literárním kritikem Pavolem Bujákem, který je uveden jako spoluautor. Štěpán Jež ovšem soudí, že jeho spoluautorství je spíše „jen kaptatio benevolentiae pro slovenské občanstvo“ (Jež, 1921-22: 324).

¹⁴ Důvodem je, že Menšík nepojímá tendenční básnictví jako samostatný literární druh: „Sama o sobě poesie didaktická nemůže býti zvláštním druhem básnictví, nýbrž jest pouze zvláštní odrůdou epiky, lyriky nebo dramatu“ (Menšík, 1913: 77).

prochází uspořádání oddílů o básnických prostředcích. 1913 jej tvoří čtyři části, ve kterých se postupně věnuje verši, rýmu, strofám a básnické mluvě (příměr, tropy, figury). 1921 oddíl dělí na dvě části, první o vnější formě básnické řeči (verš, rým, figury), druhou o formě vnitřní (příměr, tropy, kompoziční forma čili strofy). 1930 začíná výkladem o básnické řeči, za kterým následuje pět podkapitol (příměr, tropy, figury, verš, strofy).

Menšíkovým knihám věnovali velkou pozornost recenzenti; dohromady se k *Úvodu do poetiky* podařilo dohledat osm recenzí, plných pět jich při tom bylo věnováno prvnímu vydání *Slovenské poetiky*. Nejobsáhlejší recenzí z nich byla ta Jana Mukařovského¹⁵, která vyšla na stránkách časopisu *Střední škola*. Mukařovský knihu vítá, zvláště oceňuje, že básnickým prostředkům je věnována téměř polovina knihy, „v tom vidím zásluhu spisů,“ „neboť nic nevede tak přímo k duši básnického díla jako porozumění básnické formě, vnitřní i vnější“ (Mukařovský, 1921: 84). V místech, kde knize něco vytýká, je to vždy z toho důvodu, že tam nebyly více zohledněny psychologické zřetele. Tak například v stylistické části knihy by bylo třeba měnit jen místa, „kde nebyla dost zdůrazněna psychologie básnické řeči“ (tamtéž). Nebo u výkladu jednotlivých tropů a figur se mohlo „více přihlížeti k vysvětlení psychologickému“, konkrétně u metafory mohl výklad vyjít „od denního psychického zjevu, že představy podobné se navzájem snadno vyvolávají, ač někdy podobnost dvou představ může záležeti jen v společné citové stránce“ (tamtéž). Pokud některá místa knihy zvláště chválí, pak ponejvíce proto, že „nezapomněla na psychologii“ (tamtéž). Třeba u metriky považuje za ocenění hodnou zřejmou snahu „oživiti suchou nauku o metrických schemech výklady o náládovosti a hudebnosti verše“ (tamtéž). Krom toho Mukařovský s povděkem kvituje, že učebnice nevnučuje „žáku statickou definici druhu, nýbrž snaží se

¹⁵ Jde o jeho vůbec první uveřejněnou práci věnovanou poetice.

stručným vylíčením jeho geneze dovésti žáka k pochopení jeho podstaty“, ovšem „tu a tam bylo snad možno zdůrazniti genesi víc, než se stalo“ (tamtéž).

Úvod do poesie Františka Götze vyšel pouze jednou v roce 1923. Je určen školám, čímž se patrně rozumí školám měšťanským a nižším třídám středních škol, případně i těm vyšším. Knížka vychází z jedné části autorovy knihy *Novodobá literatura česká ve škole*, která vyšla poprvé roku 1920, získala velkou oblibu a byla vydána v dalších devíti vydáních, poslední je z roku 1947. Jednalo se o metodickou příručku pro učitele, ale byla též používána studenty v přípravě na maturitní zkoušku. Obsahuje teoretické pojednání o metodách vyučování literatury, jedenáct literárních rozborů, „Psychologické a estetické závěry z přípravných rozborů“ a výklad dějin české literatury od roku 1780. *Úvod do poesie* je variantou její třetí části.

Götz knihu dělí na sedmnáct částí, postupně se věnuje básníkovi, tvůrčímu procesu (vnitřní růst zážitku, vnější růst básně), vztahu básníka a společnosti, básnické řeči (hudebnost řeči, rytmus, stopa, verš) básnickým obrazům, literárním druhům (lyrika, epika, drama) a literární kritice. Na závěr přiřazuje seznam použitých a doporučených knih o psychologii básníka a o poetice.

Uvedení do literatury s ukázkami pro střední školy Vojtěcha Zelinky vyšlo jedinkrát v roce 1928. Podobně jako Götzova učebnice je i ta Zelinkova založena především na psychologickém základě. Autor se v ní po úvodu vysvětlujícím základní poetické pojmy, postupně věnuje zvukové stránce řeči, smyslovému, citovému a myšlenkovému prvku slovesného celku, slovesnému podání duševních a vnějších dějů. Poslední teoretickou položkou knihy je výklad slovesných druhů (básnictví výpravné, lyrické, dramatické, tendenční, próza věcná a řeč). Připojeny jsou dodatky o literatuře pro mládež, vztahu

literatury a výtvarného umění, čtení a recitaci a vztahu básníka ke společnosti a k svému vlastnímu dílu.

Definice pojmu umění I

Malá slovesnost z roku 1895 definuje umění z hlediska tvůrčího procesu, člověk tvoří umělecká díla díky tomu, že je nadán „zvláštní schopností, která se nazývá obrazností a obrazotvorností“ (*Malá slovesnost*, 1895: 307), touto svou mohutností, obrazotvorností, člověk vytváří „úklady, které by znovu v něm budily a zvyšovaly libou rozkoš“ (tamtéž). Tato definice byla ve vydáních *Malé slovesnosti* vydaných v námi sledovaném období nahrazena definicí psychologickou. Podle ní „člověk citem vzrušený rád projevuje své vznícení a chce je přenést na jiného“ a „tuto snahu sebe předmětně projevit a vyjádřit, nazýváme snahou estetickou a z ní se zrodilo umění krásné“ (*Malá poetika*, 1925: 47). Především definice tak byla nahrazena koncepcí expresivní, umělec v uměleckém díle vyjadřuje svou citovou stránku a přenáší ji na vnímatele.

Psychologicky definují umění i Jursa se Slámou ve své verzi *Stručné poetiky a stilistiky*, tvrdí, že oborem „všech umění jest znázorňování duševních stavů“ (Jursa a Sláma, 1913: 3) a „děje a svět vnější předvádí umění potud, pokud jimi prokmitají city, pohnutky, úmysly“ (tamtéž, 4). Psychické stavy, které jsou tu základním stavebním prvkem umění, se zde ovšem nevyjadřují, ale znázorňují. Nesetkáváme se tu tedy se subjektivní, nýbrž objektivní psychologickou definicí umění. Josef Holub ve své první úpravě *Stručné poetiky a stilistiky* tuto definici doplňuje. Znázorňování duševních stavů označuje za tvoření krásna a upřesňuje, které duševní stavy jsou znázorňovány: „Podstatou umění jest tvořiti krásno, a to znázorňováním dojmů smyslových (...) i duševních stavů vyšších, citových, myšlenkových i snahových“ (Holub, 1921: 3). V následujícím vydání však Holub definici zkracuje: „podstatou umění jest tvořiti krásno a buditi

krasocit“, zmínka o znázorňování psychických stavů je vynechána, zato je definováno umělecké dílo: „umělecké dílo je celek, který má svou formu a obsah a jenom v dokonalém souladu obsahu a formy tkví příčina jeho krásy“ (Holub, 1925: 3). Holub tedy upouští od psychologického vysvětlení umění a soustřeďuje svou pozornost více na umělecké dílo.

Psychologickou definici umění objevujeme i v prvním vydání Menšíkova *Úvodu do poetiky*, dle něj podstatou umění je „vyjádření umělcovo zvýšené vzrušení duševní a vzbuditi podobný stav vzrušení v duši vnímatele“ (Menšík, 1913: 75). To, co tuto interakci mezi umělcem a vnímatelem zprostředkovává, „jest *nálada*“ (tamtéž). Jedná se tedy o variantu expresivní definice umění, kterou bychom se, vzhledem k tomu, že komunikaci mezi umělcem a vnímatelem zprostředkovává externí nositel, pokusili označit za intersubjektivní. Ve vydání své učebnice z roku 1930 Menšík nositele této interakce mění: „v umění projevuje se snaha, vyjádření vzrušení, rozechvění krásou“ (Menšík, 1930: 4). Ovšem i zde hlavním prostředkem, „jenž umožňuje působení uměleckého díla, jest *nálada*“ (tamtéž, 6). Nabízí se syntetizují vysvětlení, podle kterého by Menšík chápal „náladu“ jako zprostředkovatele „krásy“. Avšak pro jeho učebnici je charakteristické to, že v postupujících vydáních téměř nic neškrtná, nýbrž pouze přidává. Nabízí tedy i vysvětlení kontextové, dle kterého by „nálada“ ve vydání z roku 1930 byla textovým reziduem.

V předmluvě ke svému *Úvodu do poesie* František Götz uvádí, že jeho příručka „je zbudována na psychologickém základě“ (Götz, 1923: 3), v následujícím textu pojem umění výslovně definován není, zmíníme však to, jak Götz popisuje tvůrčí proces. Dělí jej do dvou fází: vnitřního růstu zážitku a vnějšího růstu básně, mezi těmito fázemi působí básníkovy fantazie, která „pracuje opravdu podobně jako fantazie snová“ (Götz, 1923: 11).

Tato vnitřní zážitek básníkův dotváří, až básník začíná pociťovat vnitřní neklid, kterého se musí „zbaviti (...) tím, že dílo vrhne na papír“ (Götz, 1923: 12). Vnější růst básně je Götzem podrobně popsán: „Básník načrtne pravidelně své dílo napřed jen zběžně a pak je opravuje a vypracovává. Neboť musí svůj vlastní zážitek a cit tak vyjádřiti, aby jimi rozechvěl srdce svých čtenářů, aby jim dal názornou představu svého světa, lidí a dějů.“ (Götz, 1923: 12). Vidíme tedy, že Götzův text je populárním a příliš nerozlišeným výkladem psychologického pojetí umění, se kterým jsme se setkali v *Malé poetice, Stručné poetice a stilistice* a *Úvodu do poetiky*.

Vojtěch Zelinka ve své učebnici umění pojímá odlišným způsobem, považuje je vedle náboženství, filosofie a ostatních věd za jeden ze způsobů poznání, které „vycházejí z intuice“ (Zelinka, 1928: 3). Od ostatních způsobů poznání se liší tím, že umělci „přicházejí jaksi v *bezprostřední* styk s jednotlivými zjevy *světa vnějšího* (= objektu) a *světa vnitřního* (= subjektu, duše)“ (tamtéž). Zelinka tedy nabízí kognitivní pojetí umění, které má svůj precedent ve Slovenské poetice Jana Menšíka a Pavola Bujnáka („Umenie poznáva svet, bytosti, prírodu priamo, bez všetkého sprostredkovania.“ (Menšík a Bujnák, 1921: 3)), tam ovšem stálo po boku s vysvětlením psychologickým.

4. Léta 1933 až 1948

Středoškolský systém II

Mezi léty 1933 až 1948 podstoupilo české střední školství několik podstatných změn. 1933 byla dokončena jeho reforma a zavádění nových učebních osnov. Odtržením Sudet přišlo o více než čtvrtinu škol. 1941 bylo reorganizováno podle německého modelu. 1945 bylo navázáno na předválečné poměry a začalo se uvažovat o několika variantách změny, z nichž jednu realizoval únor 1948.

Roku 1933 byla dokončena reforma střední školy, kterou započal ministr Ivan Dérer zřízením zvláštní komise v čele s Bohumilem Bydžovským v roce 1930. Tato reforma měla svůj podklad v příslušném zákoně a dotkla se všech úrovní středoškolského systému, „s reformou organizační jde i reforma vnitřní, s přehledy hodin vycházejí i *podrobné osnovy*, doplněné zevrubnými *instrukcemi*, tedy *práce, na níž se nezmohlo naše střední školství od převratu*“ (Čeněk, 1933: 21).

Nová osnova pro vyučování českému jazyku a literatuře, na jejímž vypracování se podílel také Jan Mukařovský, byla do značné míry ovlivněna literárněvědným i jazykovědným strukturalismem. Je pro ni charakteristická snaha „osvoboditi básnické dílo z područí historismu, nechati je působiti přímo na žáka, omeziti rozsah vědomostí, odposlouchaných od učitele, naučiti i v našem oboru žáka samostatné práci“ (Starý, 1937: 14). Základním prvkem vyučování literatuře se nyní stává „rozbor konkrétních textů“ (Cenek, 1966: 20). To, co má takový rozbor sledovat, podrobně vypisovala osnova, tato podrobnost však vzbuzovala s ohledem na praxi obavy a „poznámky k jednotlivým bodům rozboru prozrazují, že autoři osnov si toho

byli (...) sami vědomi a pokoušeli se rozbor omezovat“ (Cenek, 1966: 20). Oproti předchozím osnovám bylo odlišně rozčleněno literárně-teoretické učivo. Na nižším stupni bylo v „těsné blízkosti s jazykovým vyučováním“ (Cenek, 1966: 19) a v některých partiích s ním bylo i spojeno. V pátém ročníku se probírali „základy prozódie, metriky a nauky o zvukové stránce básnické řeči a o jejích slohových prostředcích“ a „poznatky o stavbě, o rozdělení a o druzích básní“ (Cenek, 1966: 19). V dalších ročnících potom jednotlivé žánry, postupně veršovaná epika, román a novela, lyrika, epika a drama.

Secese Sudet znamenala pro české střední školství výrazný úbytek jeho institucí, dohromady přišlo o šedesát osm škol z celkového počtu dvou set čtyřiceti pěti; tento počet byl od počátku dvacátých let téměř stálý, měnily se jen počty jednotlivých typů škol, postupně ubývalo gymnázií (mezi lety 1921 až 1937 klesl jejich počet z 51 na 26), reformních reálných gymnázií (z 38 na 29, v roce 1924 jich bylo dokonce 58) a reálek (ze 71 na 38), oproti tomu počet reálných gymnázií strmě stoupl z 84 na 152.¹⁶

Po nastolení protektorátu začala postupná proměna českého školství, která vyvrcholila roku 1941, kdy došlo k jeho reorganizaci, byla „to jedna z nejpronikavějších reforem vnější organizace našeho střed. školství od dob Marchetových“ (Lomský, 1942: 2). Všechny střední školy se přibližují „typům říšskoněmecké vyšší školy (Oberschule)“ (tamtéž, 1), což v českých podmínkách znamenalo, že se ze všech typů postupně stávala reálná gymnázia. Pro budoucnost měl zůstat jen malý počet klasických gymnázií, která od teď směli navštěvovat pouze chlapci. Dívkám byl určen jen¹⁷ speciální typ reálného gymnázia, který své studentky připravoval „na jejich budoucí povolání žen

¹⁶ Viz Morkes 2000. Hrazdil 1939 uvádí odlišná čísla týkající se úbytku škol po odtržení Sudet, nepočítá totiž školy s vyučovacím jazykem německým, ať už se nacházejí v Sudetech či na území druhé republiky.

¹⁷ Pokud nebyl v dané lokalitě žádný dívčí ústav, mohly dívky v omezeném počtu nastoupit na chlapecké reálné gymnázium.

a matek“ (Lomský, 1942: 1), dívky tak po všechny čtyři vyšší ročníky navštěvovali předmět vaření (s dotací 4 až 5 hodin týdně) a ženské ruční práce, v jednotlivých ročnících také absolvovali předmět nauka o vedení domácnosti a předmět zdravotní péče a péče o dítě. Hlavními výsledky této reformy jsou tedy: rušení reálků, vznik téměř jednotné školy, rušení koedukace a vznik speciálního dívčího školství.

Mění se také výuka literatury, je zúžena její látka a získává velkoněmecký náboj: „Způsob výuky literárního dějepisu na českých školách bude tedy zásadně asi tento: Souvislé literární dějiny učitel vůbec nepřednáší. Veškerou svou práci soustředí na přiblížení velikosti a významu osobností německého kulturního života a na díla typická pro německou krajinu a povahu německého obyvatelstva“ (Zapletal, 1943: 142). Zákazem přednášení literární historie však bylo „posíleno vyučování poetice“ (Cenek, 1966: 21). Snad proto píše roku 1943 Jan Mukařovský pro časopis *Střední škola* článek *Poetika jako základ literární výchovy na střední škole*, jde vlastně o splátku dluhu, neboť poetika byla jedinou položkou literárněvědného vyučování, které se autor roku 1925 ve svém obsáhlém článku pro týž časopis nevěnoval.

Zatímco Mukařovský 1925 se podrobně zabývá jazykovou výchovou a kulturou, Mukařovský 1943 se soustředí na výchovu literární a kulturu uměleckou. Uměleckou kulturu ve škole rozvíjí právě poetika („úkolem poetiky je výchova k umělecké kultuře, nezbytné pro osobnost harmonicky rozvitou“ (Mukařovský, 1943: 206)), a to tak, že v žácích vychovává „pochopení pro uměleckou výstavbu díla“ a „živou vnímavost pro umělecké postupy, kterými dílo vzniká a na nichž se zakládá jeho účín“ (tamtéž, 205). Krom toho, že je umělecká kultura nezbytná pro harmonicky rozvinutou osobnost, také se spolupodílí na vzniku uměleckých děl, neboť velká díla „nevznikají jen zásluhou svých autorů, ale do značné míry

spoluprací publika, schopného porozumět velkému umění a nést jeho rozvoj“ (tamtéž, 205). Po vymezení úkolu poetiky ve škole Mukařovský probírá vztah poetiky k literární historii a k jazykové složce vyučování. O prvním vztahu krátce poznamenává, že rozhraní mezi literární historií a poetikou „je za dnešního stavu obou těchto vědeckých disciplin velmi plynulé – bývají také shrnovány pod společný název literární vědy“ (tamtéž, 207). U druhého vztahu konstatuje, že tu „mocné pouto tvoří (...) okolnost, že jazyk je materiálem básnictví“ (tamtéž). Upozorňuje však, že básnický jazyk nemůže být „přímým vzorem jazykového vyjadřování nebásnického“ (tamtéž), jeho úloha v jazykové výchově je jiná, „na básnickém užití slova má totiž být žák vychováván k pochopení složitosti jazykového systému i k porozumění pro mnohoznačnost slova vůči skutečnosti“ (tamtéž).

Po těchto vymezeních Mukařovský přistupuje k praktickým otázkám výuky poetiky. Předznamenává, že „méně než kterákoli nauka snáší poetika, (...) aby byla žáku podávána jako soubor vědomostí“, jejím cílem naopak je, „aby byly vychovány jisté žákovy schopnosti, aby mu byly vštípeny jisté dovednosti“ (tamtéž, 208). Poté vyjmenovává konkrétní prohřešky proti výchovnému určení poetiky, ke kterým na školách dochází, jmenuje „přílišné hromadění termínů stylistických“, snahu „zařadit stůj co stůj každé dílo do jistého literárního druhu“ a komplementární „úzkostlivé oddělování druhů úzce souvislých“ (tamtéž). V této souvislosti Mukařovský připomíná propojení poetiky s literární historií, které vyžaduje, aby žák získal povědomí o historické proměnlivosti, třebaš „o tom, že povědomí druhového třídění poesie je v některých dobách silné a podrobné, v jiných slabé a sumární“ (tamtéž). Posledním prohřeškem, který Mukařovský zmiňuje, jsou „normalisovaná schemata rozboru“ (tamtéž, 209). Učitel se podle něj nemá snažit, „aby o jednotlivém díle řekl vše, co lze říci o básnickém díle vůbec – vždy je třeba, aby rozbor omezil a usměrnil“

(tamtéž). Správnému vedení literárního rozboru ve škole Mukařovský věnuje zbytek svého článku.

U každého literárního rozboru musí být zohledněny diachronické a synchronické aspekty. U historického aspektu Mukařovský rozlišuje vnitřní, vnější, jazykový a intertextuální kontext díla a věnuje se tomu, jak tyto kontexty představit ve výuce. Vnitřní kontext díla má být představen tak, aby se básnické dílo jevilo žákovi „jako součást plynulého dění: má se žákovi jevit v souvislosti s tím, co před ním předcházelo, po případě i s tím, co po něm následovalo“ (tamtéž, 210). Míní se tímto kontextem tedy souvislosti v rámci imanentní básnické struktury. Vnější kontext pod sebe zahrnuje společenské vlivy působící právě na tuto strukturu. Při jejich osvětlování ve výuce, stejně jako při vysvětlování vlivů intertextuálních, je třeba pamatovat na to, že „nesmějí (...) být pojímány mechanicky kausálně, jak činí ti, kdo se pokoušejí jimi básnické dílo beze zbytku vysvětlit, zacházejíce s ním jako s harlekýnovým pláštěm, sešitým z ústřížků“ (tamtéž, 212). Pochopením jazykového kontextu díla získávají žáci povědomí o jeho historických proměnách a následně nejsou ve vnímání jazyka „tak úzce omezen[i] na dnešní usus, jako je tomu u člověka bez jazykové kultury“ (tamtéž, 212). Při rozebírání synchronních aspektů literárního díla je třeba dbát na to, že „každá složka, na kterou se upozorňuje, musí být viděna v svém vztahu ke složkám ostatním i k celku díla“ (tamtéž, 213). Tohoto záměru se dosahuje dobře tím, že je ukazováno, jak formální prvky díla získávají též funkci obsahovou a vice versa.

Učebnice a jejich koncepce II

Mezi léty 1933 až 1948 se na českých středních školách používalo dvou učebnic literární teorie, šlo o *Teorii literatury pro vyšší třídy středních škol* Karla Olivy z roku 1934 a o podle osnov z roku 1933 upravený *Úvod do poetiky* Jana Menšíka, který vyšel v roce 1937. Tyto učebnice byly po skončení druhé světové války ještě několikrát dotisknuty.

Základem pro *Teorii literatury pro vyšší třídy středních škol* byla Olivova *Teorie literatury pro obchodní akademie* z roku 1932, kterou Oliva ještě v témže roce vydal také ve zkrácené verzi jako *Stručnou slovesnost pro obchodní školy a příbuzné ústavy*. Všechny tyto učebnice byly vydány pouze jednou, *Teorie literatury pro vyšší třídy středních škol* však byla po druhé světové válce čtyřikrát přetisknuta.

Olivovy knihy představovaly ve vývoji českých středoškolských poetik přelom, Oliva v nich využil posledních poznatků soudobé literární vědy, ruské formální školy (především Tomaševského *Teorie literatury* z roku 1925) a českého strukturalismu. Oliva přípravu knihy též přímo konzultoval s Janem Mukařovským („za mnoho cenných rad a pokynů jsem povinen zvláštními díky PhDr. Janu Mukařovskému (...), který též nejvlídněji svolil, abych směl poslouchati jeho universitní přednášky“ (Oliva, 1932a: 99)), Bohuslavem Havránkem, Leontijem Kopeckým, Vojtěchem Jirátem a Jiřím Hallerem.

Vydání *Teorie literatury pro obchodní akademie* vzbudilo velikou pozornost a početný recenzentský ohlas, tato kniha totiž je „takovým pokrokem proti dosavadním školním učebnicím poetiky, že si zaslouží také mimořádné pozornosti“ (Ryba, 1932: 6). V sedmi dohledaných recenzích převažují kladné, ba oslavné ohlasy, avšak objevují se i dva záporné. V některých místech až nekriticky knihu přijímal Vojtěch Jiráta, dle něj tato kniha tvoří spolu s Olivovými čítankami „jednotné, pečlivě prokomponované dílo kvalit téměř uměleckých“ (Jiráta, 1932-33: 85-86). Jiráta knize také přičítá mimoškolní význam, „jako první soustavný český spis podle hledisk ruské školy má tedy kniha i vědecký význam“ (Jiráta, 1932-33: 86-7). Leontin Kopeckij na knize oceňuje, že „je v ní všechno podrobena základnímu sjednocujícímu stanovisku autorovu, že totiž umělecké literární dílo je především dílo slovesné, a proto bez (...) povšimnutí čistě jazykové stránky a organizace (...) jazykových jeho prvků nelze

literární dílo v teorii literatury vykládati ani vůbec pochopiti“ (Kopeckij, 1932: 56). Toto své stanovisko však autor dle Kopeckého neuplatnil zcela, nýbrž činil ústupky stanoviskům tradičním, „i přes to, že asi z důvodů pedagogických je kompromisní, přece je mezníkem“ a „zakládá novou tradici“ (Kopeckij, 1932: 58).

Až nekriticky zamítavé je stanovisko Štěpána Ježe. Jež postuluje, že kniha je vlastně jen opsána z Tomaševského *Teorie literatury* a z Menšíkovy učebnice: „Kde se Oliva nemohl opřítí o Tomaševského (...), čerpal napořád z Menšíkova „Úvodu do poetiky“.“ (Jež, 1932: 137) Závěrem své recenze pak vypočítává čtyři hlavní důvody, proč knihu nelze doporučit pro školní výuku: „1. Je v ní množství věcných omylů. 2. Její výklady jsou namnoze školní mládeži nesrozumitelné. 3. Přináší i mnoho zbytečného a přetěžuje žáky. 4. Její sloh je neobratný a jazyk nečeský, plný cizího, učeného názvosloví, ba i mluvnických poklesků.“ (Jež, 1932: 139) Studentům českých středních škol dle soudu autora recenze plně dostačuje a vyhovuje učebnice Menšíkova, neboť u Olivovy knihy „na každé stránce vzpomene čtenář Menšíka, který vesměs jde věci více na kloub a stilisuje prostěji, srozumitelněji, správněji a češťji, neboť si je vědom, že píše pro studenty a nikoli pro profesory“ (Jež, 1932: 138). Karel Oliva se před ostrými Ježovými soudy bránil. Ježovu posudku vytýká především četné logické nesrovnalosti, třeba nerozumí tomu, proč „Jež všemi prostředky usiluje dokázati, že moje *Teorie* je špatná, ačkoli zároveň tvrdí, že je opsána z knihy, kterou tolik v recenzi vychvaluje“ (Oliva, 1932c: 140). Brání se též nařčení z opisování z Tomaševského knihy: „moje kniha je jiná než Tomaševskij, poněvadž mám svůj samostatný systém. (...) moje *Teorie* obsahuje mnoho kapitol a hesel, kterých Tomaševskij vůbec nemá“, a navíc „kromě Tomaševského jsem měl ještě 107 pramenů“ (Oliva, 1932c: 140). Oliva také rázně odmítá hlavní důvod Ježovi nespokojenosti s *Teorií literatury pro obchodní akademie*, totiž její odvislost od formální a

strukturální literární vědy: „Jež mi má také za zlé, že se v názorech shodují s Tomaševským a s Pražským linguistickým kroužkem. Nemohl přece čekati, že v teorii literatury budu psát o pěstování květin.“ (Oliva, 1932c: 140)

Odmítavé stanovisko Jana V. Sedláka, které bylo vyjádřeno v jeho recenzích *Teorie literatury pro obchodní akademie* a *Teorie literatury pro vyšší třídy středních škol*, je nuancovanější. Sedlák Olivovi především vytýká, že přebírat ještě neustálené vědecké poznatky je nepedagogické, od dobré učebnice se totiž především žádá, „aby vychovávala, aby vedla k chápání díla uměleckého, aby nepřejímala s horké plotny časové diskuse věci nehotové a nepředkládala je žactvu“ (Sedlák, 1932: 6). Druhým závažným Sedlákovým argumentem proti Olivovým knihám je to, že v nich zvolený přístup k literatuře literaturu nevystihuje celou, neboť „základní protipsychologické zaujetí školy formalistické je extrém“ a na něm „sotva lze založit školskou učebnici“ (Sedlák, 1934: 7). K tomu Sedlák ještě dodává, že si je dobře vědom toho, „že i tato nauka přináší mnoho nového a dobrého, ale k výkladu díla básnického sama naprosto nepostačí“ (tamtéž).

Teorii literatury pro obchodní akademie Karel Oliva dělí na tři části, na úvod a na teorii umělecké a věcné literatury. V úvodu se postupně zabývá pojmem teorie literatury, rozlišením umělecké a věcné literatury a poetiky všeobecné, historické a normativní, estetickým rozbořením díla, látkou a formou uměleckého díla, přetvořením jazykových a tematických prvků v literárním díle, definicí tvárného prostředku a literárním dílem jako strukturou. Na závěr úvodu připojuje poznámku, ve které vysvětluje, jak se má s knihou ve škole pracovat. Oddíl o teorii umělecké literatury se postupně věnuje stylistice, kompozici a literárním druhům. Ve stylistické části nejprve definuje pojem jazyka, rozlišuje jazyk sdělovací a básnický a vysvětluje automatizaci a aktualizaci řeči. Následně pojednává o básnickém lexiku (sem řadí tropy), básnické skladbě (zde se věnuje především jednotlivým figurám)

a zvukové stránce řeči (rytmus, eufonie). K stylistické části je přiřazen oddíl pojednávající o verši. V části věnované kompozici nejprve definuje pojem tématu, epizody a motivu, poté se věnuje způsobům podání tematických prvků (vyprávění, popis, líčení, kronika, charakteristika, úvaha a aforismus), fabuli a syžetu. K oddílu je přiřazeno pojednání o autorovi¹⁸ a stručné charakteristiky jednotlivých literárních škol a směrů. V části věnované literárním druhům Oliva postupně probírá epiku, lyriku a drama¹⁹. Epické básnictví dělí na smíšené, veršované a prozaické útvary. U lyriky pojednává též o tendenční lyrice, pod kterou řadí také satiru, karikaturu, pamflet a přísloví. Poslední oddíl pojednávající o teorii věcné literatury začíná vysvětlením povahy věcné literatury, způsobů podání v ní užívaných a její kompozice. Následují výklady naukové, novinářské a jednacích prózy, listu a řeči.

Teorie literatury pro vyšší třídy středních škol si ponechává strukturu své předchůdkyně. Oliva do ní ovšem přidal leccos nového, do úvodu je v ní přidáno pojednání o hlavní složce (dominantě). V části věnované stylistice a verši Oliva přidává výklad sedmi figur a osmi druhů strof, ačkoliv po vydání své první učebnice prohlásil, že je „právem vyloučil jako přežitek z klasických poetik“ (Oliva, 1932c: 141). V této části knihy též přesunuje perifrázi z oddílu o změnách významu slov do oddílu o citovém zbarvení slov a přesah z oddílu o básnické skladbě do pojednání o verši. V části knihy věnované kompozici Oliva doplňuje výklad fabule a vyjímá z ní charakteristiky literárních směrů, které přetahuje až na konce výkladu teorie umělecké

¹⁸ Pojednání o autorovi se poněkud vymyká celkovému zaměření knihy, neb je pojato dosti psychologicky. Nejprve se tu rozlišuje mezi literátem, spisovatelem-umělcem a básníkem, z nichž první je řemeslníkem, druhý „má srdce, jež stále hoří pro vše ušlechtilé a vznešené, ale toto vřelé srdce ovládá chladná hlava osvíceným rozumem“ (Oliva, 1932a: 40), třetí konečně je nejvyspělejším uměleckým typem. Po tomto rozlišení následuje vysvětlení intuice („básník (...) prožívá to, co se děje v duši kovkopa (...), prožívá život snítky, trávy, mušek“ (Oliva, 1932a: 40)) a inspirace. Zmíněno je ještě Zichovo rozdělení básnických typů. Psychologický ráz této části Olivovy knihy může vysvětlovat to, že strukturalistická teorie subjektu v této chvíli nebyla vypracována a Oliva se v tomto tématu mohl opřít jen o starší zdroje.

¹⁹ Zde se přidržuje soudobé teorie Zichovy, za což jej chválí Jež (1932: 139) a kárá Ryba („oddíl o básnictví dramatickém je jedinou partií, která není dosti moderní“ (Ryba, 1932: 6).

literatury jako dodatek. V části věnované literárním druhům Oliva přehazuje výklad epických útvarů, když začíná veršovanými, pokračuje jak veršovanými, tak neveršovanými a končí jako předešle prozaickými. V kapitole věnované lyrice již nemluví o československých státních hymnách, nýbrž jen o československé, jejíž dvě části „jsou vždy zpívány nebo hrány společně jako nedílný celek“ (Oliva, 1934: 80). Teorii věcné literatury Oliva v podstatě nemění.

Ve výkladu Oliva také více používá pro ilustraci krátkých ukázek z literárních děl. Oliva v tomto vydání důsledně počestňuje cizí termíny, které odsouvá do závorek, místo funkce užívá úkol, místo automatizace a aktualizace zas otřelost a osvěžování řeči, z neologismů, archaismů, dialektismů a barbarismů jsou básnické novotvary, zastaralá rčení, slova z nářečí krajových i vrstevných a cizojazyčná slova.

Roku 1937 vyšlo druhé samostatné vydání Menšíkova *Úvodu do poetiky*, které autor upravil podle nových osnov z roku 1933. Toto vydání bylo po druhé světové válce ještě čtyřikrát přetisknuto, u posledního přetisku se v tiráži objevuje označení třetí vydání, byť je na úvodní stránce uvedeno, že se jedná o dotisk vydání druhého. Zmínku o třetím vydání patrně způsobily doplňky, která jsou přiřazeny na závěr knihy, jde o desetistránkové „Doplňky k bibliografii“ a dvoustránkové „Opravy“.

Již v předchozí kapitole jsme zmínili, že Menšík svou knihu upravoval pouze rozšiřováním a občasnými přesuny, nejinak je tomu i v případě tohoto vydání. První oddíl „O umění básnickém“ je rozšířen o rozlišení sdělovacího a básnického jazyka, o stavbu básnického díla (téma, epizoda, motiv, osoby děje), o jeho kompozici, o způsoby podání, přidává též výklad pojmů fabule, námět, místo a čas děje. Pojednání o látce a formě básnického díla upravuje a nově pojmenovává „Básnické dílo, jeho jazykové a tématické prvky, jeho struktura“. V druhém

oddílu „Prostředky umění básnického“ je přidáno pojednání o nezvyklém užití jazykových prostředků a o vývoji české básnické řeči. K šestadvaceti figurám předešlého vydání přidává Menšík figuru sedmadvacátou, chiasmus. Stejně tak u moderních strof přibývá nona, dvaadvacátá. Francouzskou baladu Menšík přejmenovává na Villonovu. Oddílu „Básnické druhy“ přibývá teoretické pojednání o epickém a lyrickém básnictví, výklad románu je rozšířen z tří stran na deset a v rámci dramatu je nově pojednáno i o filmu. Knihu doplňuje přídavek „Literatura věcná“, ve kterém jsou po krátkém úvodu o povaze věcné prózy vyloženy slohové útvary s prvky převážně objektivními (rozumovými), založené na sloučení prvků objektivních se subjektivními, s převládajícími prvky subjektivními (citovými) a nakonec zvláštní druhy prózy (pod něž jsou řazeny též noviny a rozhlas).

Definice pojmu umění II

V *Teorii literatury pro obchodní akademie* určuje Karel Oliva pojem umění v rámci rozlišení literatury na literaturu věcnou a uměleckou. Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že obě nemají „stejnou působnost, úlohu neboli funkci“ (Oliva 1932a: 3). Pod literaturu věcnou spadají literární díla, která mají „nějakou funkci praktickou“ (tamtéž). Oproti tomu do literatury umělecké „patří slovesná díla, která mají význam sama o sobě, t. j. díla, jejichž funkcí, úkolem je vzbuzovati u čtenářů nebo posluchačů city, jaké vzbuzují hudba, malířství, architektura neboli rozličná umění“ (tamtéž). Díla umělecké literatury u vnímatelů „vzbuzují dojem estetický, t. j. dojem krásna“ (tamtéž). A tento jejich účinek na vnímatele je „nezbytnou podmínkou, aby literární dílo bylo umělecké“ (Oliva, 1932a: 4). K tomu Oliva dodává, že činitele, kteří tento estetický účinek u vnímatele způsobují, lze určit „jen z díla samého neboli jeho estetickým rozbořením“ (tamtéž).

Funkční rozlišení umělecké a věcné literatury, stejně jako tvrzení, že účinek literárních děl na vnímatele lze zjistit jen ze samotného díla přebírá Oliva od Jana Mukařovského, v druhém případě téměř doslova²⁰. Překvapivé jsou však psychologické konotace Olivových výměřů. Především tvrzení, že společnou vlastností všech umění je to, že vzbuzují city. Spatřujeme tedy, že tradice psychologického náhledu na umění musela být ve dvacátých letech v českém prostředí velmi silná a byla nahrazována po krocích. V *Teorii literatury pro obchodní akademie* je vliv psychologického přístupu zřejmý ještě u pojmu umění a také u pojmu krásy (Oliva hovoří o „dojmu krásy“).

V *Teorii literatury pro vyšší třídy středních škol* Oliva v pasážích dotýkajících se pojmu umění činí drobné úpravy. Při vymezování umělecké literatury vypouští zmínku o tom, že její díla mají význam sama o sobě, a ponechává zde jen tvrzení, že pod ni spadají díla, „jejichž úkolem²¹ je vzbuzovati (...) city“ (Oliva, 1934: 3). Nově sem také připojuje pasáž o hodnotě uměleckých literárních děl, která tvrdí, že „jejich hodnota se měří (...) tím, do jaké míry působí (...) dojem krásna“, a upozorňuje, že „hodnota uměleckého slovesného díla tkví v díle samém“ (tamtéž).

Musíme tedy konstatovat, že Oliva zde psychologický ráz svých definicí ještě posiluje. Byť je třeba upozornit, že posílení tohoto rázu u pojmu umění může být jen důsledkem textové úpravy, kterou Oliva zvolil, aby svůj text vyjasnil. My se však ve svém výkladu musíme opírat především o výsledný text. Psychologická konotace u pojmu krásy v novém vydání zůstává a stává se součástí nové zmínky o hodnotě děl umělecké literatury.

V minulé kapitole jsme uvedli, že přístup Jana Menšíka k pojmu umění v jeho *Úvodu do poetiky* je psychologický. Takovým tento

²⁰ Ve své přednášce, kterou přednesl v roce 1929 na sjezdu českých profesorů a která posléze vyšla časopisecky, Mukařovský tvrdí, že „estetický rozbor má za účel najít v díle ony vlastnosti, které působí, že je esteticky prožíváno“ a že tento rozbor „nikde nesmí překročit meze díla samého“ (Mukařovský, 1971: 100).

²¹ Připomínáme, že úkolem Oliva myslí funkci.

přístup zůstává i ve všech pozdějších vydáních Menšíkovy knihy: „Umění vyjadřuje vzrušení, rozechvění krásou a budí, vyvolává podobný stav vzrušení a rozechvění i v duších jiných.“ (Menšík, 1937: 4) Zmínili jsme také, že ve vydání učebnice z roku 1930 přibylo to, že umění vyjadřuje vzrušení „krásou“. Vznegli jsme proto otázku, jak pojem krásy Menšík chápe, zda ji pojímá v souvislosti s „náladou“, která je podle Menšíka hlavním prostředkem, který umožňuje působení uměleckého díla na vnímatele. A konstatovali jsme, že se nabízí dvě možná vysvětlení: syntetizující, které onu souvislost potvrzuje, a kontextuální, které ji popírá. Nyní učiníme krátký exkurs, ve kterém pojednáme o tom, jak Menšík zachází s pojmem básnického jazyka. Tento exkurs nám snad pomůže mezi dvěma nabízejícími se vysvětleními vybrat.

Podle Menšíka spočívá síla básnického jazyka v jeho iluzivnosti, „vyvolává dojmy, z nichž vyrůstá představa uměle vyvolaného obrazu (illuse)“ (Menšík, 1913: 124). Toto pojetí básnického jazyka zůstává i ve vydání jeho učebnice z roku 1930, je v něm ovšem připojeno i druhé vymezení, ve kterém Menšík básnický jazyk odlišuje od jazyka „obcovacího“ odlišným způsobem. Konstatuje tu, že „úlohou *řeči básnické* je (...) obrátiti pozornost na vyjádření samo, na zvláštní jeho způsob, aby tím vzniklo vzrušení (estetická účinnost)“ (Menšík, 1930: 5). Menšík tedy „vzrušení“ a „estetickou účinnost“ chápe jako ekvivalentní pojmy. To nás také vede k tomu, abychom se ze dvou možných vysvětlení přiklonili k tomu syntetizujícímu.

5. Léta 1948 až 1989

Sřredoškolský systém III

V rozsáhlém období mezi léty 1948 až 1989, kdy bylo nejprve třeba vyučování „postavit na základ socialistické pedagogiky“ (Cenek, 1966: 23) a posléze „učinit školu oporou socialismu“²², došlo k mnoha změnám školského systému a učebních osnov. My se zde soustředíme na dobu, kdy vyšly tři učebnice literární teorie tohoto období, tedy na léta 1948 až 1969. Nejprve shrneme, jak se v těchto letech proměňoval statut střední školy. Poté stručně popíšeme, jak se v učebních osnovách českého jazyka a literatury z těchto let uplatňovala literární teorie. Povšimne si také článku Svatopluka Cenka *Vyučování literatury a umělecké mistrovství* (1954) a rozhovoru s Felixem Vodičkou (*Učitel / Učebnice / Umění*, 1967), kteréžto texty indikovaly změnu v pojetí literárního vyučování.

Po druhé světové válce se mezi českými pedagogy otevřela diskuse o ustavení jednotné školy, při které „docházelo k poměrně ostrému střetávání učitelů měšťanských škol se středoškolskými profesory“ (Hanzal, 2000: 96), především ti druzí jednotné škole oponovali. Únorem 1948 získal návrh první tábor a jednotná škola vznikla ve dvou fázích. Nejprve byly v roce 1948 sloučeny občanské školy, měšťanské školy a nižší stupně středních škol do školy devítileté. Klasická a reálná gymnázia zůstala jako čtyřleté ústavy. V druhé fázi, v roce 1953 byla gymnázia zrušena a integrována jako poslední tři ročníky jedenáctileté školy. Roku 1960 byla utvořena základní devítiletá škola a tříletá všeobecně vzdělávací škola. V prosinci 1968 bylo gymnázium obnoveno jako čtyřletý ústav.²³

²² Slovy usnesení ze zasedání ÚV KSČ z 3. a 4. července 1973, cit. dle Váňová 2000: 101.

²³ Srov. Váňová 2000.

Osnova z roku 1949 určila k probrání literární teorie první ročník tehdejších gymnázií a po sovětském vzoru přesně stanovila, kolik hodin má být tomu kterému tématu věnováno. Tak z celkové dotace čtyřiceti hodin připadlo pět hodin podstatě literatury a její poznávací funkci, jakož i literárním druhům a teorii socialistického realismu, patnáct hodin bylo vyhrazeno pro literární rozборы. V dalších ročnících měly být získané poznatky prohlubovány a nakonec studia shrnuty.²⁴ Osnovy z roku 1954 literárně teoretická fakta propojily s výkladem literárních dějin, v 9. ročníku jedenáctiletky tak žáci získali informace o ideologickém základě literatury, v 10. ročníku se učily literárním termínům a pojmům v souvislosti s vhodnými příklady z dějin literatury (kupříkladu při Nerudově poezii stavbu verše), závěrečný ročník měl žáky „seznámit „zvláště jasně“ s otázkami tradice a uměleckého novátorství, lidovosti, stranickosti a socialistického realismu“ (Cenek, 1966: 26). Osnovy z roku 1961 na předešlé osnovy navázaly, „zpřesnily úkoly literární teorie a spojily ji s cílem a s ostatními úkoly literární výchovy“, a „proto „posílily literárněteoretické poznatky z oblasti specificky poznávací a společenské“ a „zdůraznily funkční hledisko a estetický obsah jednotlivých složek díla“ (Cenek, 1966: 29).

Průzkum Výzkumného ústavu pedagogického, který probíhal od zavedení nových osnov v roce 1949, prokázal, že se v první třídě gymnázia vyučuje „teorii literatury nesprávně dogmaticky bez zřetele k neúnosnosti tohoto způsobu vyučování, i vzhledem k vyspělosti žáků“ (Šlajer, 1955: 202). V reakci na tato zjištění vznikl i článek Svatopluka Cenka *Vyučování literatury a umělecké mistrovství*, ve kterém autor upozorňuje, že „literatury nesmí být využíváno jen k ilustraci historických událostí nebo sociologických thesís, ale že je nutno se na ni dívat jako na

²⁴ Srov. Cenek 1966: 23-24.

umění“ (Cenek, 1954: 357). Nemělo by se podle Cenka zapomínat na to, že „umělecká literatura se zmocňuje světa a jeho problémů „podle zákonů krásy“²⁵ (tamtéž). Ostatně už „přijetí estetické poučky o dialekticky protikladné jednotě ideového obsahu a formy v uměleckém díle ukládá vyučování literatuře obírat se vážně otázkami umělecké formy“ (tamtéž). Klíčové pro to, aby žáci dobře formu pochopili, je správné vedení literárního rozboru, ve kterém nestačí „pouhé pojmenování nebo rozpoznání jevu a poučka o něm“, nýbrž je třeba „pochopení *jeho vhodnosti* a estetického dosahu“ (tamtéž, 359).

Na to, jak jsou „málo využity Marxovy poznatky o tom, jak se vytváří a rozvíjí smysl pro umění“ (Vodička, 1967: 1), upozornil také Felix Vodička v rozhovoru, který vedl na stránkách *Literárních novin*. Vodička ovšem na rozdíl od Cenka netvrdí, že strukturalismus „sváděl k odtrhování formy od obsahu“ (Cenek, 1954: 360), naopak poznamenává, že „zřetel k celistvosti díla a funkční hledisko při zhodnocování jeho prvků, uplatněné v metodických pokynech předválečných, představovaly krok kupředu“ (Vodička, 1967: 5). Vodička v rozhovoru dále cituje z Rolanda Barthesa a na tomto základě rozvíjí svou úvahu o cíli literární výchovy. K Barthesovu výroku „literární dílo je velmi zvláštní sémantický systém, jehož cílem je dodat světu „smysl“ a ne „jeden smysl“²⁶“ (Vodička, 1967: 5), Vodička poznamenává, že „Barthesova úvaha je (...) neobyčejně podnětná pro literární výchovu“ a že „žádný dialog o literatuře nemůže pominout otázku smyslu díla“ (tamtéž). Závěrem pak podotýká, že očekává, „že v experimentech prověřujících navrhovanou koncepci literární výchovy bude možno vyzkoušet postupy, jež

²⁵ Cenek cituje z 27. strany spisu *O umění* (Praha, 1949) Karla Marxe a Bedřicha Engelse.

²⁶ Roland Barthes, Z kritických esejí, *Orientace*, 1967/2, s. 21-28. Článek je montáží z autorových článků a rozhovorů.

by umožnily i takto pojatý přístup k výkladu literárního díla“ (tamtéž).

Učebnice a jejich koncepce III

Během let 1948 až 1989 vyšly pouze tři středoškolské učebnice literární teorie, nebyly ovšem v tomto časovém úseku vydány rovnoměrně, nýbrž byly publikovány mezi lety 1952 až 1969, takže po celých dvacet let tohoto období nevyšla žádná středoškolská učebnice, která by se teorii literatury věnovala. Vydanými učebnicemi byly *Základy teorie literatury* z roku 1952, *Teorie literatury* Svatopluka Cenka z roku 1958 a *Svět literatury* z roku 1967.

Základy teorie literatury přeložili a upravili pracovníci katedry českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (Karel Dvořák, Jarmila Rysová, Jaroslava Tlustá [Hrabáková] a Felix Vodička) na výzvu komise pro literární výchovu. Jejimi zdroji jsou dva sovětské texty, z nichž prvním bylo pojednání o lidové slovesnosti A. P. Andrejeva a druhým byla jedna kapitola učebnice pro sedmou třídu sovětských základních škol, věnovaná základům teorie literatury. Kniha vyšla v nezměněné podobě ve dvou vydáních v letech 1952 a 1953, v druhém vydání se ovšem změnil podtitul knihy, kde určení „učební text“ bylo nahrazeno souslovím „pomocná kniha“.

Učebnice je rozdělena na dvě části, první je věnována lidové slovesnosti, druhá literárnímu umění. V první části je nejprve vysvětlen pojem lidové slovesnosti a její kolektivní povaha, dále její tematika, druhy a druhové formy. Poté následuje výklad jejích jednotlivých útvarů, písní, lidových vyprávění. První část knihy uzavírá pojednání o básnických prostředcích lidové slovesnosti, postupně se zde vysvětluje její umělecká hodnota, kompozice, jazyková a veršová výstavba. Závěrem je osvětlen její vztah k literatuře. Druhou část uvozuje základní charakterizace literatury, je vysvětlen její vztah k ostatním

uměním, její význam a její podstata coby typického zobrazení života. Následují kapitoly postupně věnované literárnímu dílu (téma a idea, kompozice, děj, obraz prostředí), postavě (její charakteristiky, popis, chování, prožitky, řeč), způsobům podání (vypravování, popis, dialog), jazyku literárního díla (jeho vlastnosti, synonyma, neologismy, archaismy), obraznosti básnického jazyka (tropy), básnické skladbě (figury), literární druhů (epika, lyrika, drama) a druhovým formám (vyloženo je sedm epických, několik lyrických a tři dramatické). Učebnici uzavírá pojednání o veršované řeči, které se postupně věnuje prozódii, rýmu a strofám.

Ke knize, která přebírá marxisticko-leninské hledisko a svůj předmět podává velmi simplifikujícím způsobem, se nepodařilo dohledat žádnou recenzi.

Teorie literatury Svatopluka Cénka vyšla poprvé v roce 1958, v ročních intervalech následovala další tři nezměněná vydání, ačkoliv autor po vydání prvním prohlásil, že dojde „k zdokonalení příručky v dalším vydání“ (Cenek, 1959: 37).

Učebnice je rozdělena na čtyři části, první se věnuje obecné nauce o literatuře, druhé rozboru uměleckého díla, třetí literárním druhům a druhovým formám, čtvrtá pak literárnímu procesu. V první části je postupně probírána podstata umělecké literatury, krása, zvláštnosti obrazu života v literatuře (vztah člověka ke světu, typizace), vztah spisovatele ke skutečnosti, společenský význam literatury, rozdělení literární vědy a konečně lidová slovesnost. Druhá část pojednává o obsahu (téma, motiv, idea) a formě literárního díla. Pod hlavičku formy jsou řazeny charaktery, kompozice, děj a jazyk umělecké literatury, v jehož rámci je pojednáno o básnickém lexiku (také tropy), syntaktických zobrazovacích prostředcích (figury) a zvukové stránce jazyka (verš, prozódie, metrum, rým, strofa). Třetí část probírá epiku, lyrickoepické skladby, lyriku, drama a satirické druhové formy. Závěrečná kapitola o literárním procesu se

zabývá vztahy mezi jednotlivými literárními díly, literárním vývojem, stylem, literárním směrem a uměleckými metodami. Cenek rozlišuje dvě umělecké metody, realismus a romantismus, jim pak věnuje posledních jedenáct stran svého textu.

K prvnímu vydání *Teorie literatury* se podařilo dohledat jedinou recenzi, jejímž autorem je Artur Závodský. Ten Cenkovu učebnici vítá jako nástupkyni učebnice Menšíkovi a Olivovy, poněvadž tyto, „jakkoli měly ve své době význam a dosud neztratily, pokud jsou ještě dostupné, jistou cenu jako souhrn materiálu, zastaraly a svými ideovým pojetím látky nevyhovují“ (Závodský, 1959: 34). Závodský se nejprve věnuje vyváženosti jednotlivých částí knihy a upozorňuje, že „těžisko knížky leží v části druhé, která je nejenom nejdelší (...), ale také nejpracovanější“ (tamtéž, 35). Nejméně podařenou je dle Závodského kapitola poslední, pojednávající o literárním vývoji, která „je zpracována velmi slabě a neinstruktivně“ (tamtéž, 36). V recenzi je též předestřeno několik konkrétních výtek, recenzent soudí, že „při výkladu o typu bylo záhodno zdůraznit (...), že typ vzniká nejenom zobecněním poznaných faktů, ale též za aktivní účasti fantazie“ (tamtéž, 35), a že u jednoty obsahu a formy se musí „vždy zdůraznit, že jde o protikladnou, dialektickou jednotu“ (tamtéž). Závěrem Závodský shrnuje, že Cenkova *Teorie literatury* „je (...) v podstatě dobrá příručka“, avšak „při dalších vydáních bude (...) třeba prohloubit pasáže teoretické, některé věci doplnit a výklad ve všech čtyřech částech podat rovnoměrně“ (tamtéž, 36).

Svatopluk Cenek se ve své odpovědi na recenzi Závodského zájem o knihu vítá, brání se však některým výtkám. Nerovnoměrnost jednotlivých částí učebnice hájí tím, že „při vypracování příručky muselo být dbáno dialektického vztahu mezi vědeckým systémem literární teorie a systémem pedagogickým“ (Cenek, 1959: 37) a také v této souvislosti lituje, že u této učebnice „ani její podrobný konspekt, ani rukopis nemohli recenzovat vyzvaní vědečtí odborníci“ (tamtéž). Ke

zdůrazňování dialektické jednoty obsahu a formy poznamenává, že nechce žáky terminologicky přetěžovat, a navíc dialektickým pojetím je prostoupena koncepce celé knihy.

Svět literatury, jehož hlavním autorem je Felix Vodička, prvně vyšel roku 1967. Následovalo nepatrně upravené vydání z roku 1969. Třetího a čtvrtého vydání *se Svět literatury* dočkal po roce 1989. *Svět literatury* byl původně naplánován jako třídílné dílo, avšak „normalizační opatření všeho druhu a pak vážná nemoc Felixe Vodičky a jeho odchod smetly smělý projekt pouze do paměti výjimečných češtinářů“ (Janáčková, 1994: 127).

Svět literatury uvozuje čtyři teoreticky zaměřené kapitoly, po kterých následuje výklad dějin světové a české literatury až po první polovinu 19. století. To, že kniha má „na zřeteli nejen českou literaturu, ale i *světovou literaturu*“ (Vodička, 1969: 5), představovalo ve vývoji literárních učebnic pro střední školu naprosté novum. My se však soustředíme na teoretické kapitoly knihy. První z nich se věnuje literatuře a jejímu vztahu k jiným uměním, druhá strukturu literárního díla, třetí literárním útvarům a poslední literárním dějinám. V první kapitole je postupně vysvětleno estetické osvojování světa, estetické hodnocení uměleckého díla, rozdíly mezi vyjadřovacími prostředky jednotlivých druhů umění, dva způsoby vytváření názorné představy v uměleckém díle (zobrazení, výraz), vztah folklóru a literatury, literatury krásné a věcné a vědeckého poznání a uměleckého pochopení. Závěr první kapitoly je věnován třem základním funkcím literatury (poznávací, vyjadřovací, hodnotící). Druhá kapitola se nejprve zabývá celkem literárního díla (struktura, obsah, forma), poté jeho třemi plány, jazykovým (zvuková a významová organizace textu, pojmenování), tematickým (námět, idea, smysl díla, motiv, postavy, děj, prostředí, autor, komičnost, tragičnost) a kompozičním, který je probrán u děl bez časového řadění motivů a s časovým řaděním motivů; závěrem této podkapitoly o kompozičním plánu

literárních děl je vysvětlen pojem syžetu. Třetí kapitola knihy má dvě části, první se věnuje próze a poezii, ty jsou tu rozlišeny tak, že zatímco v próze převládá logicko-syntaktické členění věty, v poezii naopak členění rytmicko-melodické; v kapitole jsou dále osvětleny pojmy verše, metrického impulsu, prozodické systémy, rým, strofa, volný verš a básnická próza. Druhá část třetí kapitoly se věnuje literárním druhům (druhovému formy, lyrika, epika, drama). Závěrečná, čtyřstránková kapitola pojednává o vývoji v literatuře a o literárním procesu.

K prvním a druhému vydání *Světa literatury* se nám nepodařilo dohledat žádnou recenzi.

Definice pojmu umění III

Základy teorie literatury definici umění nepodávají, věnují dvě lakonické zmínky problému geneze umění a problému jeho účelu. Prvního problému se dotýká tvrzení „umění vzniká z potřeby ovládnout svět“ (ZTL, 1952: 24). Toto tvrzení je, patrně neuvědomělou, aluzí výroku Francise Bacona „Nam et ipsa scientia potestas est“ (*Meditationes Sacrae. De Haeresibus*, 1597), či jeho pozdější varianty z *Nového organon* (1620): „Lidské vědění a moc splývají v jedno, neboť neznalost příčiny zabraňuje účinku“ (Bacon, 1990: 79). V každém případě je toto tvrzení vědomým odkazem k marxisticko-leninskému pojetí literatury jako ideologie a způsobu poznání světa: „Základní thesís marxisticko-leninské literární vědy je, že *literatura je ideologií* a že nám především *dává poznání o životě*“ (Timofejev, 1953: 13). Z tohoto určení vyplývá také účel uměleckého díla, „dílo nás seznamuje se životem, s lidmi“, „a nejen seznamuje, nýbrž nutí nás prožívat jejich city a myšlenky, nadchnout se jimi, cítit s nimi nebo je nenávidět“ (ZTL, 1952: 24). Konstatujeme tedy, že v *Základech teorie literatury* je umění pojímáno z marxisticko-leninského hlediska, a to zjevně simplifikujícím způsobem.

I *Teorie literatury* Svatopluka Cenka samostatnou definici umění nepodává, jmenuje však některé znaky uměleckého díla, když rozlišuje mezi literaturou vědeckou a uměleckou. Cenek v této pasáži nejprve rozliší oba druhy literatury na základě dvou distinktivních znaků: „Umělecké dílo zobrazuje názorně jednotlivý případ ze skutečnosti, kdežto vědecký výklad je obecným a abstraktním závěrem podrobného odborného šetření jednotlivých případů“ (Cenek, 1958: 10). Vzhledem k tomu, že se umělecká literatura zaměřuje na jedinečnost, vznikají pochyby, zda má nějakou poznávací hodnotu. Má, tvrdí Cenek, protože v umělecké literatuře „z jedinečného vyobrazeného případu (...) promlouvá obecná zkušenost“ (Cenek, 1958: 11). Tím, jak je toho dosaženo, se Cenek nezabývá, místo toho shrnuje podstatné znaky umělecké literatury, „které mají i jiná umění“ (tamtéž), těmito znaky jsou „jedinečnost, smyslová konkrétnost, zobecnění, emocionální a estetická působivost“ (tamtéž). Cenkův volněji vedený výklad dotýkající se problémů umění bychom mohli charakterizovat jako poněkud eklektický, postavený na marxistických základech.

Jedinou učebnicí literární teorie, která v tomto období definovala pojem umění, je *Svět literatury*. Umění je zde sice definováno jen skrze definici uměleckého díla, ale na rozdíl od kratičkových gnóm *Základů teorie literatury* a souboru distinktivních rysů z Cenkovy učebnice tu jde o skutečnou definici. Pro umělecká díla je dle Felixe Vodičky, který byl autorem teoretických pasáží této knihy, určující to, že v nich „převažuje účel estetického vyjádření lidského vztahu k světu nad ostatními účely, popřípadě se stává účelem jediným“ (Svět literatury, 1969: 12). K tomuto vymezení pojmu uměleckého díla Vodička ještě doplňuje, že umělecké dílo má znakovou povahu a „zprostředkuje sdělení (komunikaci) mezi původcem díla a vnímatelem“ (tamtéž, 16). Tyto výměry Vodička umisťuje do širšího, antropologického rámce, když rozlišuje tři způsoby, kterými si člověk osvojuje

svět, způsob praktický, teoretický a estetický. K estetickému osvojování světa dochází tehdy, když „k věcem, jež nás obklopují, (...) zaujímáme citový nebo hodnotící vztah“ (Svět literatury, 1969: 11). Předměty, které jsou esteticky osvojeny, se pak stávají nositeli „estetických významů (citů, emocí, poznatků)“ (tamtéž).

Je patrné, že Felix Vodička ve svém určení pojmu uměleckého díla vychází ze strukturalistického přístupu, který vypracoval Jan Mukařovský ve studiích *Místo estetické funkce mezi ostatními* (1942) a *Umění jako sémiologický fakt* (1936). Avšak tím, že je zasadil do širšího rámce estetického osvojování světa, které zahrnuje též psychologické a kognitivní implikace, tato určení otevřel i nestrukturalistickým interpretacím.

6. Léta 1989 až 2007

Sřredoškolský systém IV

Po roce 1989 došlo ke změně ideologického profilu českého školství, které započalo hledat svou novou podobu. Změny sřredoškolského systému se až do roku 2004, kdy byl schválen nový školský zákon, dály pomocí novelizací zákona, který schválil předešlý režim. Začátkem devadesátých let tak byla do sřredoškolského systému znovu zavedena víceletá gymnázia, konkrétně gymnázium sedmileté. V polovině devadesátých let další novelizace toto gymnázium nahradila gymnáziem osmiletým a ustavila nový typ, gymnázium šestileté.

K tomuto období sřredoškolského systému se nám nepodařilo dohledat žádnou souhrnnou práci, o kterou bychom se mohli opřít. Budeme proto toto období charakterizovat jen dílčím způsobem. Nejprve představíme postavení literární teorie ve *Standardu vzdělávání ve čtyřletém gymnáziu* (1996), který „stanovuje ty cílové a obsahové prvky vzdělávání, jejichž zařazení do učeníh plánů a učebních osnov (...) je podmínkou, aby škola mohla být považována za gymnázium“ (Standard, 1996: 2), a v *Rámcovém vzdělávacím programu pro gymnázia* (2007), který byl schválen 1. srpna tohoto roku. Závěrem shrneme článek Petra A. Bílka *Literární teorie: Co s ní dnes ve škole?*, který se zabývá postavením literární teorie ve vyučování.

Dle *Standardu* je jedním z cílů výuky českého jazyka a literatury, aby si žáci osvojili „literární pojmy a fakta důležité pro pochopení sémantické a strukturní stránky literárního díla i pro pochopení historického i současného vývoje literatury“ (Standard, 1996: 8). Celá literární výuka by potom měla žáky vést k „objektivnímu hodnocení literárních děl a k pochopení

významu literatury a umění pro život člověka“ (tamtéž). Po těchto obecných cílech literární výuky stanovuje *Standard* sedm cílů specifických, první tři se přímo dotýkají literární teorie: schopnost interpretovat texty z různých historických období, aktivní porozumění literárněvědným pojmům, schopnost rozlišovat různé literární žánry. Zbývajících čtyřmi specifickými cíli jsou: schopnost esteticky prožívat literaturu, schopnost orientovat se v hlavních etapách literárního vývoje, znalost významných literárních osobností, schopnost orientace v kulturním životě. Závěrem *Standard* vyjmenovává „okruhy kmenového učiva“, literární teorie se dotýká prvních šest: vědecké poznání a estetické osvojení světa, podstata literatury (vztah k jiným umění, umělecká a věcná literatura, její funkce, její formativní význam), literární text a literární dílo (jejich znaková povaha, jejich geneze, autorský záměr, čtenářská konkretizace, jejich společenský kontext), literární druhy a žánry (lyrika, epika drama a poezie, próza, drama; jejich znaky; jejich historické proměny; žánrové zvláštnosti moderní a postmoderní literatury), struktura literárního díla a textu (obsah a forma, tematika, kompozice, lexikální, syntaktické a zvukové stylistické prostředky, tropy a figury, rytmicko-melodické členění literárního textu, grafická podoba textu) a rozdělení literární vědy a její význam pro interpretaci.²⁷

Rámcový vzdělávací program pro gymnázia (RVP G) určuje „základní vzdělávací úroveň pro všechny absolventy gymnázií, kterou musí škola respektovat ve svém školním vzdělávacím programu“ a vymezuje „očekávané výstupy a učivo“ (RVP G, 2007: 5). *RVP G* chápe literární teorii jako součást předmětu literární komunikace a tomuto předmětu je v něm vymezeno čtrnáct očekávaných výstupů a šest oblastí učiva. Deset očekávaných výstupů se dotýká literární teorie a interpretace, žák dle nich má rozlišit umělecký a neumělecký text; objasnit rozdíly

²⁷ Srov. *Standard* 1996: 9.

mezi fikčním a reálným světem; rozpoznat specifické prostředky básnického jazyka; rozlišit specifické jednotky vyprávění (časoprostor, vypravěč, postavy); rozeznat typy promluv a vyprávěcí způsoby; uplatnit literárněvědné termíny při interpretaci; identifikovat užití jednoho textu v jiném; rozpoznat různé významy textu a odlišit je od dezinterpretace; rozlišit texty patřící k vážné literatuře, k střednímu proudu a k braku; interpretovat dramatické, filmové a televizní adaptace literárních děl. Z šesti oblastí učiva se literární teorie a interpretace týkají čtyři, základy literární vědy, metody interpretace textu, jazykové, kompoziční a tematické prostředky výstavby literárního díla, text a intertextovost.²⁸

Vidíme, že zatímco je *Standard* z roku 1996 z hlediska literární teorie jen aktualizovanou verzí látky, kterou obsahuje *Vodičkův Svět literatury*, v *RVP G* je zohledněn vývoj literární teorie za posledních pětadvaceti let tím, že zařazuje nové poznatky z oblasti naratologie, teorie fikčních světů a intertextuality.

Petr A. Bílek ve svém článku *Literární teorie: Co s ní dnes ve škole?* konstatuje, že „je místo literární teorie ve výuce literatury stěžejní a nezastupitelné“ (Bílek, 2007: 4). Literární teorie a literární historie mají totiž komplementární úkoly, zatímco literární historie sleduje literární vývoj, který se snaží nějakým způsobem usoustavnit, „má odhalovat, jak literární dílo a literatura jako celek funguje „tak vůbec““ (tamtéž). Problematické je to, co z široké oblasti literární teorie ve škole efektivně využít. Zvláště když se „v průběhu dvacátého století (...) zřetelně otevřely nůžky mezi potřebou mít jistý soudržný aparát pojmů na popis, analýzu a interpretaci literárního díla (...) a mezi směřováním teorie k vytváření velice sofistikovaných konceptů, které si už ale nekladou vůbec za cíl praktickou použitelnost“ (tamtéž). Bílek soudí, že k této vysoce teoretické

²⁸ Srov. RVP G 2007: 15-16.

oblasti literární vědy by se školská poetika měla stavět opatrně, ač by neměla zůstat zakonzervována. Nejlepším východiskem v této situaci je dle něj „vracet se k tradici ruského formalismu a pražského strukturalismu“, neboť „zde se už totiž pojmy popisné poetiky rozvíjejí do vyšších kategorií, a zároveň se jejich náplň problematizuje a pootevívá dalšímu domýšlení“ (tamtéž).

Učebnice a jejich koncepce IV

Mezi léty 1989 až 2007 vyšlo v českých zemích ve čtrnácti vydáních osm různých středoškolských knih, které se věnují literární teorii. Jedna z nich má svůj původ v šedesátých letech (*Svět literatury*), ostatní jsou díla nová. Roku 1991 byly poprvé vydány *Teorie literatury pro střední i základní školy* Milana Zemana a *Literatura 1. Teorie literatury* Věry Martinkové. Roku 1995 vyšla od stejné autorky *Teorie literatury netradičně* a od Jiřího Kostečky učebnice *Do světa literatury jinak*. V roce 2001 vyšla *Literatura pro I. ročník gymnázií* Josefa Soukala, která na úvod obsahuje teoretický výklad literatury. O rok později vydává Marie Sochrová svou *Teorii literatury do dlaně* a roku 2005 Vladimír Prokop svůj soubor slovníků *Teorie literatury*.

Teorii literatury pro střední i základní školy vydal Milan Zeman poprvé roku 1991, podruhé tak učinil o rok později, ovšem tehdy kniha vyšla se změněným názvem jako *Teorie literatury pro střední školy*. Knihu uvozuje poměrně obsáhlý „Klíč literární interpretace“. Zeman se v jeho úvodu věnuje cílům a předpokladům interpretace a nebezpečím dezinterpretace, po tomto úvodu dělí svůj „Klíč“ na tři části, obrysovou hypotézu literárního díla (tematický základ díla, vztah literatury k ostatním uměním, povědomí literárních žánrů, grafická podoba textu), analyticko-syntetickou fázi interpretace (popisná poetika) a umělecký smysl díla, který dovršuje „obrysovou hypotézu a analyticko-syntetické poznání závěry o tom, jak, čím a proč nás tento někdy tak složitě strukturovaný výtvar tak naléhavě

oslovuje“ (Zeman, 1992: 39). Následuje slovníková část knihy, která obsahuje na čtyři sta hesel vysvětlujících termíny ze všech oblastí literární vědy. Pokud jde o jejich souvislost s nějakým literárně teoretickým směrem, je charakteristické, že obsahuje množství pojmů svázaných s pražským strukturalismem.

Ke knize se podařilo dohledat jedinou recenzi, kterou napsal František Kautman. Ten na knize oceňuje, že „ač (...) neopomíjí základní oborové informace, na něž se kdysi omezovaly prvorepublikové „Poetiky“, pokračuje dál především ve směru nejnovějších výzkumů v oblasti interpretace literárního díla“ (Kautman, 1991: 5), a že vysvětlení literárněvědných termínů je podáno jasně a srozumitelně. Závěrem dodává, že kniha „plní své poslání nejen jako školní pomůcka, ale může posloužit každému čtenáři, který chce hlouběji proniknout do tajů tzv. krásné literatury“ (tamtéž).

Literatura 1. Teorie literatury Věry Martinkové vyšla poprvé roku 1991 jako součást série učebnic českého jazyka a literatury pro první až čtvrtý ročník středních škol. Knížka se dočkala ještě čtyř dalších vydání (posledního roku 2001), ovšem již pod změněným názvem *Teorie literatury 1-4*, který naznačoval, že může být používána jako doplněk během celých čtyř let výuky. Změny, ke kterým během různých vydání v textu knihy docházelo, zůstaly jen na úrovni oprav různých chyb.

Martinková svou učebnici dělí na tři části (lidská potřeba estetického osvojování světa, struktura literárního díla, literární druhy (žánry)). V první části vysvětluje způsoby osvojování si světa, krásno, umění a poetiku. V druhé části je probrána tematika, kompozice a jazyk literárního díla. V třetí části jsou postupně zmíněny epické, lyrickoepické, lyrické, dramatické žánry a žánry věcné literatury. Martinková literárně teoretická fakta redukuje na minimum, knihu dotváří velké množství příkladů, otázek a úkolů pro žáky.

Tato učebnice byla hojně recenzována, některé těchto recenzí však mají jen anotační charakter. Irena Zítková ve své recenzi pochybuje, zda knížku lze pro redukci látky používat jako učebnici a zda se spíše neuplatní jako „*metodická příručka pro učitele*, jako součást jeho přípravy na hodinu“ (Zítková, 1992: 9). Jaroslava Janáčková upozorňuje, že Martinková problematicky pojala „vztah literatury a skutečnosti“, zdá se, že „už chce opustit teorii odrazu, ale nepřejímá předpoklad znakové povahy literatury“ a „chápe slovesné umění jako jeden ze zvláštních způsobů estetického osvojování skutečnosti, ale „estetické“ spojuje zúženě s citovým, emocionálním“ (Janáčková, 1992: 2). (x) Jaroslav Blažke ve svém přehledovém článku z roku 1997, ve kterém hodnotí literární učebnice vydané po roce 1989, nás ovšem informuje, že „místy dosti diskutabilní kvalita je zcela zastíněna praktickou použitelností, která staví učebnice z Trizonie na přední místo učitelské oblíbenosti“ (Blažke, 1997: 7).

Roku 1992 byl ve třetím vydání, které odpovídalo textu vydání druhého, publikován *Svět literatury*. V roce 1995 bylo pořízeno zrevidované vydání, jehož hlavním garantem byl Oldřich Král. Co se ovšem týká teoretických pasáží knihy, nešlo se dál než za drobné stylistické úpravy textu. Při přípravě revidovaného vydání prvního dílu pro rok 1995 byly zahájeny také dokončovací práce na zbylých dvou dílech²⁹, při kterých se vycházelo „ještě z Vodičkovy osnovy a z částí textu odevzdaných hlavnímu redaktorovi“ (Janáčková, 1994: 127), ani jeden ze zbylých dvou dílů však nakonec nevyšel.

Na dvě nová vydání *Světa literatury* vyšlo dohromady osm recenzí, tyto však často mají jen anotační ráz, nebo se vztahují k vydání knihy v šedesátých letech. Této charakteristice se vymyká Věra Vařejková, když ve své recenzi upozorňuje, že *Svět*

²⁹ O tom informuje Jaroslava Janáčková: „Tým v čele s předním orientalistou Oldřichem Králem (...) a za redakce K. Homolové a V. Menclové (...) připravuje druhý díl učebnice věnovaný literatuře 19. století od třicátých let po nástup moderny včetně“ (Janáčková, 1994: 127).

literatury „souzní nejen s voláním po alternativním přístupu k literatuře ve škole, ale i s úsilím o změnu ve volbě a zvládnutí věcných znalostí“ (Vařejková, 1993: 84), a zasazuje tak učebnici do aktuálních souvislostí.

Roku 1995 vydala Věra Martinková *Teorii literatury netradičně*, která byla určena zároveň středním a občanským školám a vyšším ročníkům školy základní, kniha se dočkala jediného vydání. Martinková svou obsáhlou knihu dělí na osm částí, prvním pět z nich a sedmý „Slovníček a rejstřík“ se dotýkají literárně teoretické problematiky. První část je úvodem do teorie literatury, je tu probrán vztah člověka ke skutečnosti, termín estetika, podstata a funkce umělecké literatury, rozdělení literární vědy. Druhá část se zabývá strukturou literárního díla, žák je tu postupně seznámen se znakovou povahou literárního díla, pojmem struktury, rozlišením obsahu a formy, následně je probrána tematika, kompozice a jazyk literárního díla. Na závěr kapitoly je připojena poznámka o titulu literárního díla. Třetí kapitola „Zvláštnosti poezie“ seznamuje se základními versologickými pojmy. Čtvrtá část knihy je věnována literárním útvarům, nejprve je v ní rozlišeno mezi prózou, poezií a dramatem, posléze je tu vyloženo třiatřicet žánrů z oblasti epické, lyrickoepické, lyrické, dramatické a také z oblasti literatury faktu. Pátá kapitola se věnuje lidové slovesnosti. Šestou část tvoří „Malá čítanka“ a osmou „Slohové souvislosti“, kde jsou vyloženy historické slohy a některé literární směry.

Kniha se dočkala tří recenzí. Aleš Haman si ve své recenzi všímá toho, že kniha „je zaměřena především na to, aby vlastní téma, teoretické znalosti o literatuře, převedla do pestrého souboru hravých cvičení“, tato snaha však nabývá „takového rozsahu, že zastihuje vlastní poslání učebnice“, kterým je krom předání literárně teoretických faktů také přivedení studentů „k vědomí, v čem spočívá smysl umělecké komunikace“ (Haman, 1995a: 2). I Jiří Janáček spatřuje problematičnost knihy především v její

herní a úkolové části, v které je dle něj „postrádán (...) systém“ (Janáček, 1995: 18). Soudí, že „škola by se neměla stát hernou, ale především dílnou, kde se učí hrou“, avšak je přesvědčen, že tato kniha „v ruce rozumného učitele k tomu může značnou měrou přispět“ (tamtéž).

Roku 1995 byla také vydána učebnice Jiřího Kostečky *Do světa literatury jinak*, bylo to zároveň její poslední vydání. Kostečka učebnici dělí na dvanáct částí, které obsahují především pečlivě promyšlené stimuly určené žákům a výklad, který připomíná písemný záznam skutečného učitelova výkladu před tabulí. Definice literárněvědných termínů autor odsouvá do připojeného „Slovníku pojmů“. Tématy jednotlivých částí knihy postupně jsou umění, literatura a její funkce, literární věda, obsahově-formální členění literárního díla, základy interpretace, literární žánry, poezie a próza a jejich vztah k žánrům lyriky, epiky a dramatu, obsah literárního díla (věcný, ideový), forma literárního díla, divadlo, literární experimenty a komplexní literární interpretace.

Knize se věnují tři recenze. Všechny vyzdvihují Kostečkův způsob výkladu („opravdová učebnice“ (Blažke, 1997: 7); „zde stojí autor-učitel před třídou, vede hodinu“ (Koverdynská, 1995: 48); „odlišnost jeho výkladu spočívá v tom, že se zaměřil především na aktivní účast studentů a na tvořivé rozvíjení metodických podnětů pedagogů“ (Haman, 1995b: 2)). Haman si ovšem všímá také negativních stránek knihy, „poněkud zastarale působí členění literárního díla na obsah a formu, opomenuto je znakové pojetí díla i teorie textu“, „také pasáže o funkcích literatury, esteticku či ideovém obsahu působí zjednodušeně či zastarale“ (tamtéž). Závěrem své recenze Haman podává charakteristiku nejen Kostečkovy, ale také k *Teorii literatury netradičně*: „Zdá se, že k pedagogům, kteří se zabývají výklady o teorii literatury, dosud nepronikly v dostatečné míře nové literárně teoretické poznatky, které by jim pomohly překonat

některé vžitě předsudky. Je to škoda, neboť to zbytečně oslabuje účinnost jejich metodických nápadů a podnětů“ (Haman, 1995b: 2).

Kniha Josefa Soukala *Literatura pro I. ročník gymnázií* vyšla roku 2001 a je mírně rozšířenou verzí jeho *Literatury pro I. ročník SOŠ*, jež byla vydána o rok dříve. Kniha je součástí čtyřdílného cyklu učebnic literárních dějin, byla dotištěna roku 2006 a nyní se připravuje její přepracované vydání. První kapitola knihy „Obecná charakteristika literatury“ je věnována literární teorii a má čtyři části: literatura jako součást umění, struktura literárního díla (jazyková, tematická, kompoziční vrstva), literární druhy a žánry (epické, lyricko-epické, lyrické, dramatické), próza a poezie. Na závěr této kapitoly jsou připojeny tři příklady literární interpretace, které vypracovali dva pedagogové (Jiří Kostečka a Daniela Fochová). Ke knize, na jejíž koncepci je znát výrazný vliv Vodičkova *Světa literatury*, se nepodařilo dohledat žádnou recenzi.

Teorie literatury do dlaně Marie Sochrové byla vydána roku 2002 v kapesním formátu a má být doplňkem příručky *Literatura do dlaně* (2002) od stejné autorky. Kniha je psána formou výpisků, celou větu tu nalezneme pouze v „Úvodu“. Literárně teoretickou část knížky autorka rozdělila do dvou oddílů, „Úvod do teorie literatury“ a „Struktura literárního díla“. Následují oddíly věnované divadlu, filmu a nástinu vývoje literární kritiky. V první části své knihy autorka vypisuje k podstatě literatury jako součásti umění, významu literatury, vnitřnímu členění umělecké literatury, literární vědě, obsahu a formě, literárními druhy a žánry, próze a poezii, formální výstavbě verše. Druhá část knihy je pak věnována jazykově stylistické, tematické a myšlenkové a kompoziční vrstvě literárního díla, interpretaci a uměleckému překladu. Ke knize se nepodařilo dohledat žádnou recenzi.

Roku 2005 vydal Vladimír Prokop *Teorii literatury aneb Několik praktických slovníků literárních pojmů*, která je prozatím poslední českou středoškolskou knihou, která se věnuje teorii literatury. Kniha obsahuje přes čtyři sta sedmdesát hesel, která jsou rozdělena do několika slovníků. Těch je zde dohromady sedm, první vysvětluje literární žánry a obecné pojmy teorie literatury, další postupně žánry dramatické, církevní a publicistické, následuje kratičkový slovník frazeologie a idiomatiky, slovník tropů a figur a slovník k teorii verše. Jednotlivá hesla autor podává často v první osobě a obrací se v nich na čtenáře, žáky. Knihu recenzoval Petr Šrámek, kterého na knize „přímo (...) irituje autorův nepedagogický tón“ (Šrámek, 2007: 10), čímž je míněno, že „autor neustále balancuje mezi tím, že něco má a něco nemá smysl říkat“, „jako kdyby neměl ujasněno, ke komu mluví a za jakých okolností“ (tamtéž).

Definice pojmu umění IV

Milan Zeman do slovníkové části své *Teorii literatury pro střední školy* heslo umění nezařadil, charakterizuje je však v první části své učebnice, v „Klíči literární interpretace“. Zde Zeman nejprve určuje umění jako „zvláštní druh tzv. duchovní kultury“ (Zeman, 1992: 10), jejímž protikladem je kultura materiální. Poté přistupuje k charakteristice uměleckého díla, to chápe jako součást literární komunikace, která „postupuje ve směru autor – dílo – čtenář, přičemž dílo je chápáno jako znak“ (Zeman, 1992: 83). Určujícím prvkem této komunikační triády je přitom dílo, které je také „neopakovatelným ztělesněním uměleckého záměru konkrétního autora (tvůrčího subjektu)“ a „nezaměnitelnou čtenářskou (subjektivní) aktualizací, popřípadě konkretizací“ (Zeman, 1992: 10). Umělecké dílo je entitou, která má obsah a formu, přičemž v rámci díla „obsah (...) nemůže být bez formy a forma bez obsahu, je mezi nimi napětí, polarita, dialektický vztah“ (tamtéž). Základem Zemanova přístupu

k umění je tedy teorie komunikace, do které jsou zakomponovány i strukturalistické a marxistické vlivy.

Věra Martinková ve své učebnici z roku 1991 (*Literatura 1. Teorie literatury*) uvádí, že „základem umění je estetický zážitek skutečnosti“ (Martinková, 1991: 8). Tento zážitek vzniká, pokud člověk ke světu naváže estetický vztah, v jehož rámci „prožívá silně citově zabarvené zaujetí“ (tamtéž, 3), jeho výsledkem je ovšem „spíše dojem, letmý zážitek“ (tamtéž, 8). Ke vzniku uměleckého díla je třeba, aby si člověk skutečnost osvojil umělecky, toto „umělecké osvojení (...) se zakládá na úsilí pochopit skutečnost a určitým způsobem ji ztvárnit“ (tamtéž). Vidíme, že Věra Martinková vychází z širšího antropologického rámce, do kterého umění umístil Felix Vodička ve *Světě literatury*, avšak pozoruhodně jej upravuje. Nově rozlišuje mezi estetickým a uměleckým osvojením světa, přičemž prvnímu přiznává hodnoty emocionální a druhému kognitivní.

Toto určení umění zůstává nezměněno ve všech dalších vydáních této učebnice, ne tak v její rozšířené variantě z roku 1995, v *Teorii literatury netradičně*, kde je vypuštěno (vysvětlení estetického vztahu ke světu zůstává). I v „Slovníčku a rejstříku“, které jsou součástí této učebnice, heslo umění chybí. Jediným určením umění v této učebnice tak je krátká zmínka z pasáže o estetice, kde stojí, že „umění je společensky nejvýznamnější oblastí krásna“ (Martinková, 1995: 16).

Jiří Kostečka v rámci své učebnice *Do světa literatury jinak* (1995) věnuje pojmu umění heslo v připojeném „Slovníku pojmů“. Umění zde charakterizuje jako „součást *kultury*“ a „druh lidské činnosti, vycházející z duchovních potřeb člověka a zmocňující se skutečnosti kolem něj *estetickým* ztvárněním“ (Kostečka, 1995: 360). Pod termínem estetické ztvárnění (v literatuře) Kostečka rozumí „ozvláštnění textu uměleckými prostředky s cílem vyvolat v příjemci prioritně emocionální,

zároveň však i smyslový a racionální prožitek“ (tamtéž, 332). Výsledkem působení umění je pak „*scelující prožitek*“, který zahrnuje jak emocionální, tak i smyslový a racionální aspekt. K těmto charakteristikám Kostečka ještě připojuje určení hlavního cíle umění, jímž je „*kultivace osobnosti člověka, zejména jeho duchovní složky*“ (tamtéž, 360) a seznam deseti uměleckých druhů.

Kostečkova charakteristika umění vyvolává několik nejasností. Pokud estetické ztvárnění v literatuře ozvláštňuje text uměleckými prostředky, ozvláštňuje potom umění také skutečnost? A když ano, je skutečností v literatuře text? Vzniká-li umělecká literatura ozvláštěním textu uměleckými prostředky, je jejím základem text literatury neumělecké? Kostečkovu pojetí umění má jisté kulturologické rysy, ale především je porůznu posbírané a vnitřně nespojité.

V *Literatuře pro I. ročník gymnázií* (2001) Josefa Soukala je o pojmu umění pojednáno na začátku teoretické části učebnice. Umění souvisí s estetickým vztahem člověka ke světu, tento vztah se „nejvýrazněji projevuje“ právě v umění (Soukal, 2001: 9). Umění „je také jednou z forem komunikace“ a „je určitým typem znaku“ (tamtéž, 11). K tomuto vymezení je připojeno Jakobsonovo šestidílné schéma komunikace, ovšem nejsou zde uvedeny jazykové funkce, které „každý z těchto šesti činitelů určuje“ (Jakobson, 1995: 78). K těmto určeníům ještě Soukal připojuje několik charakteristik umění, které ilustruje citáty slavných spisovatelů a příklady z literárních dějin. Například zmiňuje, že umění „v zásadě nevzniká z nějaké praktické potřeby (...), ale především z vnitřního „přetlaku“ tvůrce“ (Soukal, 2001: 9). Nebo že umění „*neovlivňuje jen emocionální stránku lidské osobnosti*“ (tamtéž) a „je v některých ohledech blízké hře“ (tamtéž, 10). Vidíme tedy, že Soukalovo pojetí umění vychází ze strukturalismu a z teorie komunikace, ale především je

komentovaným a ilustrovaným souborem rozlišných charakteristik.

Marie Sochrová ve své *Teorii literatury do dlaně* (2002) vypisuje jednu charakteristiku umění: estetický vztah člověka ke světu „= základ umění jako součásti kultury“ (Sochorová, 2002: 5). Poté uvádí několik charakteristik uměleckého díla. To ozvláštňuje skutečnost uměleckými prostředky, vyjadřuje vztah člověka ke světu, „působí současně na jeho smysly, rozum i city“, je jednou z forem lidské komunikace a je „součástí kultury“ (tamtéž). Vidíme zde tedy vypsání základních charakteristik umění uváděné v českých středoškolských poetikách devadesátých let minulého století.

Vladimír Prokop ve svém souboru slovníčků *Teorie literatury* (2005) heslo umění neuvádí, stejně tak hesla, ze kterých bychom mohli jeho náhled na umění vyvodit. Jeho přístup k pojmu umění zde tedy nemůžeme charakterizovat pro nepřítomnost tohoto pojmu v jeho slovníčcích, ledaže bychom právě tuto nepřítomnost považovali za příznak.

6. Závěr

V naší práci jsme se zabývali českými středoškolskými poetikami, se kterými se na českých středních školách pracovalo mezi léty 1908 až 2007. Pro vstup do tématu naší práce jsme zvolili kapitolu, která se pokusila vysvětlit, proč se v názvu českých středoškolských poetik postupně vystřídalí termíny slovesnost, poetika a teorie literatury, a také ukázat, v jakých žánrech byly české středoškolské poetiky z námi sledovaného období napsány. Na rozdíl od této vstupní kapitoly jsme zbylé části pojali odlišným, přehledovým způsobem. Postupně jsme se v nich věnovali obdobím 1908-1933, 1933-1948, 1948-1989 a 1989-2007. Tento postup si vyžádala skutečnost, že naše téma bylo dosud zpracováváno pouze dílčím způsobem. V každém zvoleném období jsme se nejdříve snažili představit středoškolský systém, jehož byly námi sledované učebnice součástí. Poté jsme se věnovali učebnicím samým a jejich koncepci. Na závěr každé kapitoly jsme zjišťovali, jakým způsobem učebnice daného období pojímají pojem umění. Závěrem naší práce se pokusíme opřít o naše předchozí zjištění a nastínit, jakým vývojem české středoškolské poetiky v letech 1908 až 2007 prošly a jakými změnami procházelo jejich pojetí pojmu umění.

Středoškolské poetiky z desátých a dvacátých let dvacátého století se zaměřují na definování pojmů popisné poetiky, případně stylistiky. Soubor poznatků, které předkládají, je v podstatě shodný. Základem je výklad básnických druhů, tropů a figur, verše a strof, tento výklad je případně doplněn o druhy a způsoby podání prózy. Vždy je také definováno několik základních termínů, především literatura, poetika a umění.

Ve třicátých letech přinášejí změnu učebnice Karla Olivy, který do středoškolské poetiky uvedl soudobé literárně teoretické směry, ruský formalismus a pražský strukturalismus. Jazyk je

nyní chápán ve funkčním pojetí a literární dílo v pojetí strukturním. Stylistika již není spojována s nebásnickou prózou, ale zahrnuje pod sebe dřívější básnické prostředky, ke kterým připojuje básnický slovník a zvukovou stránku jazyka. Přibývá také oddíl o kompozici básnické prózy, výklad literárních druhů je nyní odsouván do pozadí. Zvláště je pojednáno o věcné literatuře, vykládají se především její druhy, ale pozornost je také věnována její teorii (kompozici, způsobům podání). Olivův přínos je institucionalizován osnovami z roku 1933, kterým se snaží přizpůsobit i Menšíkova učebnice, jejíž koncepce odpovídá předchozímu období. Toto pojetí středoškolských poetiky dominovalo i létům čtyřicátým.

S únorovou změnou státního režimu přichází i proměna středoškolských poetik, které jsou nyní postaveny na marxisticko-leninském základě. V obsahu středoškolských poetik přibývá pojednání o lidové slovesnosti, proklamován je poznávací charakter a ideologická podstata literatury. Poetiky se soustředí na problém typizace, uměleckého obrazu, literární postavy. Za dva základní literární směry jsou považovány realismus (socialistický) a romantismus (revoluční). Tato proměna středoškolských poetik se projevuje také na způsobu jejich výkladu, který se zjevně simplifikuje.

K další změně ve vývoji českých středoškolských poetiky došlo na konci šedesátých let minulého století, učebnice *Svět literatury* se znovu přihlásila k strukturalistickým východiskům, ovšem jiným, než byly ty Olivovy, ten totiž ze strukturalismu čerpal v době, kdy teprve vznikal. Nyní je navázáno především na strukturalistické pojetí literárního díla jako znaku, k čemuž je připojeno sémiotické pojetí literární komunikace. Znakovému pojetí literatury je tu ovšem dodán daleko volnější antropologický rámec, než který vypracoval pražský strukturalismus. *Svět literatury* má prostou třídílnou koncepci, věnuje se literatuře ve vztahu k umění, struktuře literárního díla a literárním útvarům.

V sedmdesátých a osmdesátých letech žádná česká středoškolská poetika nevyšla. Jinak je tomu v letech devadesátých a počátkem jednadvacátého století, v tomto období je ze všech námi sledovaných časových úseků výskyt středoškolských poetik nejhojnější. Jejich základem je koncepce *Světa literatury*, která je v konkrétních učebnicích různě upravována a eklekticky doplňována. Velká diverzifikace je ovšem mezi způsoby, kterými rozdílné učebnice tohoto období onu společnou bázi podávají. V tomto období se nově objevuje žánr slovníku, „výpisků“, častou součástí učebnic se stávají otázky a úkoly, které mají žáka vést a stimulovat. Základní koncepci českých středoškolských poetik tohoto období odpovídá *Standard vzdělávání ve čtyřletém gymnáziu* z roku 1996, který určuje pro gymnázium k probrání látku, která je pouze aktualizací obsahu Vodičkovy knihy.

Se schválením *Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia* (2007), který do středoškolské literární teorie zabudovává nové poznatky, ke kterým dospěla naratologie, teorie fikce a teorie intertextuality za posledních pětatřicet let, lze očekávat nastolení nové fáze ve vývoji českých středoškolských poetik.

Pojem umění je ve středoškolských poetikách z desátých a dvacátých let minulého století chápán psychologicky. Nabývá zde různých variant, ale představa umění jako emocionální domény se nemění. Vliv této psychologické tradice byl zřejmě tak silný, že i v Olivově učebnicích má nový funkční výměr umění psychologické konotace. Takto se rezidua tohoto pojetí umění objevují až do konce čtyřicátých let.

V padesátých letech se v středoškolských poetikách objevuje nové pojetí pojmu umění, které vychází z marxisticko-leninského hlediska, umění je tu způsobem poznání světa, ba způsobem jeho ovládnutí. Obě středoškolské poetiky z padesátých let však umění výslovně nedefinují, navíc jejich charakteristiky umění mají zjednodušující charakter, je tedy obtížné pouštět se tu do přesné pojmové analýzy.

Přesněji pojem umění definuje *Svět literatury*. Vrací se k strukturalistickým východiskům a určuje umění funkčně a znakově, avšak zařazuje je do širšího rámce estetického osvojování světa, které zahrnuje též psychologické a kognitivní implikace, takže zde pojem umění otevírá i nestrukturalistickým interpretacím.

Většina českých středoškolských poetik vydaných po roce 1989 definuje umění podle vzoru *Světa literatury*. Je zmíněn znakový a komunikační charakter umění a vše je většinou zasazeno do širokého rámce estetického osvojení světa, které je porůznu interpretováno, většinou ve směru zesílení emocionálních a kognitivních aspektů umění. Nově se objevují náznaky kulturologických definic umění, které je určují neslaně nemastně jako součást kultury.

Soupis středoškolských poetik a jejich recenzí (za léta 1908 až 2007)

1. Malá slovesnost

Malá slovesnost' / kterou za knihu učebnou a čítací pro vyšší třídy škol středních sest. Jan Kosina a František Bartoš

Jan Kosina (1842-1912)

František Bartoš (1837-1906)

František Bílý (1854-1920)

Leander Čech (1854-1911)

Brno, Karel Winiker

1876 1. vyd., 325 s.

-a-, *Malá slovesnost...*, *Beseda učitelská* 8, 10. 8. 1876, č.32, s.403, 10.8.

Riss, Josef, Malá slovesnost, Listy filologické a paedagogické 3, 1876, s. 311-313

1878 2. opr. vyd., 308 s.

1883 3. zm. vyd., 340 s.

1893 4. poopravené vyd., 340 s.

1895 5. zcela přepracované vyd. (Bartoš, Bílý, Čech), 439 s.

Novák, Karel, Nové středoškolské učebnice pro jazyk český, Listy filologické 22, 1895, s.462-473

1897 6. nezm. vyd., 439 s.

1899 7. podstatně nezm. vyd., 439 s.

1902 8. podstatně nezm. vyd., 439 s.

1905 9. zcela přepracované vyd. (Bartoš, Bílý, Čech), 445 s.

1907 10. celkem nezm. vyd. (Bílý, Čech), 445 s.

1908 11. celkem nezm. vyd., 445 s.

1915 12. poopravené vyd., 442 s.

1920 13. zm. vyd., 450 s.

1922 14. nezm. vyd., 450 s.

1925 15. nezm. vyd., 450 s.

Malá poetika: otisk z Malé slovesnosti / sestavili Fr. Bílý a
Leandr Čech

František Bílý (1854-1920)

Leandr Čech (1854-1911)

Brno: Karel Winiker

1910 1. vyd. (otisk z 11. vyd.), 82 s.

1911 2. vyd. (otisk z 11. vyd.), 82 s.

1913 3. vyd. (otisk z 11. vyd.), 82 s.

1917 4. pozm. vyd. (otisk z 12. vyd.), 84 s.

1920 5. přepr. vyd. (otisk z 13. vyd.), 84 s.

1922 6. nezm. vyd. (otisk z 14. vyd.), 84 s.

1925 7. nezm. vyd. (otisk z 14. vyd.), 84 s.

2. Stylistika a poetika

Karel Vorovka (1842-1914)

Jan Jursa (1853-1938)

Antonín Sláma (1881-ca 1914)

Josef Holub (1881-1966)

Stylistika a poetika, kterouž, maje stálý zřetel k osmidílné
Čítance pro školy obecné a ku své Čítací knize pro ústavy
učitelské učitelům a učitelského úřadu kandidátům naps. Karel
Vorovka

Praha : Rohlíček a Sievers

1885 Díl 1, Stylistika, 262 s.

1886 Díl 2, Poetika, 280 s.

Stručná poetika a stilistika se zřetelem k čítankám pro ústavy učitelské / jež původně složil Karel Vorovka a pro třetí vydání přepracovali Jan Jursa a Antonín Sláma

Praha: Císařský královský školní knihosklad

1913 3. přepracované vyd., 111 s.

Stručná poetika a stilistika se zřetelem k čítankám pro ústavy učitelské / původně složil Karel Vorovka; 4. vyd. upravil Josef Holub

Praha : Státní nakladatelství

1921 4. dopl. a upr. vyd., 142 s.

1925 5. přehl. a dopl. vyd., 148 s.

1928 6. přehl. a dopl. vyd., 148 s.

1931 7. přehl. vyd., 148 s. [přetisknuto 1937]

(2. vydání?)

3. Úvod do poetiky

Jan Menšík (1885-1949)

Rukověť dějin české literatury. Díl 4, Doba nejnovější a úvod do poetiky : vyšším třídám škol středních

Praha : Bursík & Kohout

1913 1. vyd., 154 s. (poetika na s. 75 až 130)

1921 2. přeprac. vyd., 174 s.

1922 3. nezm. vyd., 174 s. (poetika na s. 84 až 145)

J.M., Pozoruhodné publikace, Pramen, 1922, s. 187

Slovenská poetika

Jan Menšík (1885-1949)

Pavel Bujnák (1882-1933)

Praha : Štátne nakladateľstvo

1921 1. vyd., 240 s.

Gregor, A., Kniha pěkná a potřebná, Lidové noviny, 9. 8. 1921, s. 9 (7)

Sedlák, Jan V. (J. V. S.), Školská poetika slovenská, Tribuna, 18. 9. 1921, s. 6

Jež, Š., Slovenská poetika, Cesta 4, 1921/22, s. 324

Mukařovský, Jan, P. Bujnák a J. Menšík: Slovenská poetika, Střední škola, říjen 1921, s. 83-85

Krčméry, Š., Slovenská poetika, Slovenské pohľady, 1922, s. 188

1928 2. zm. vyd., 272 s.

1930 3. nezm. vyd., 276 s.

1934 4. zm. vyd., 316

Sedlák, Jan V. (J.V.S.): Ze školských poetik, Venkov 29, 4. 3. 1934, č.54, s.7

1937 5. vyd. podle osnov z roku 1933, 275 s.

Úvod do poetiky: vyšším třídám středních škol českých

Praha : Bursík a Kohout

1930 1. vyd., 147 s.

1937 2. upr. a dopl. vyd. (podle osnov z r. 1933), 192 s.

Pech, Vilém, Jan Menšík: Úvod do poetiky pro vyšší třídy středních škol českých, Střední škola, 1938, s. 192-193

[přetisknuto 1945 jako Úvod do poetiky (a do věcné literatury) :
(Teorie literatury), 192 s.]

[přetisknuto 1946 jako Úvod do poetiky (a do věcné literatury),
192 s.]

[dotisk pro škol. rok 1947/48 jako Úvod do poetiky a do věcné literatury (Theorie literatury), 192 s.]

[dotisk pro škol. rok 1948/49 a na dobu přechodnou jako Úvod do poetiky (a do věcné literatury) pro vyšší třídy středních škol českých, v tiráži 3. vyd., 204 s.]

4. Úvod do poesie

František Götz (1894-1974)

Úvod do poesie : (příručka slovesnosti pro školy)

Brno: St. Kočí

1923 1. vyd., 44 s.

Piša, A. M. (p.), Dvě příručky slovesné, Rudé právo, 22. 12. 1923, s. 6

5. Uvedení do literatury s ukázkami pro střední školy

Vojtěch Zelinka (1890-1963)

Praha: Unie

1928 1. vyd., 345 s.

6. Teorie literatury

Karel Oliva (1886-1960)

Praha: Československá grafická Unie

Teorie literatury pro obchodní akademie

1932 1. vyd., 102 s.

Ryba, V. (vr), *Moderní poetika, Právo lidu*, 2.8.1932, s.6
Fischer, Ot. (Ot. F.), *Teorie literatury, Lidové noviny*, 2. 9. 1932, s. 8
n., Karel Oliva..., *Rozhledy po literatuře a umění*, 1992/14-15, s. 116
Sedlák, Jan V., *Nová příručka teorie literární, Venkov*, 10.12.1932, s. 6
Jirát, Vojtěch, *Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie, Časopis pro moderní filologii* 19, 1932/33, s. 85
Kopeckij, Leontin, *Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie, Střední škola*, 1932, s. 55-58
Jež, Š., *Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie, Střední škola*, 1932, s. 136-140
[Oliva, Karel, *Odpověď p. Dr. Š. Ježovi, Střední škola*, 1932, 140-141]
[slov. překlad 1937, přel. a upravil Ján Stanislav, 129 s.]

Stručná slovesnost pro obchodní školy a příbuzné ústavy

1932 1. vyd (v tiráži chybně 1933), 56 s.

[přetisknuto 1946, 1947, 1948, s.56]

***Teorie literatury* : pro vyšší třídy středních škol**

1934 1. vyd., 124 s.

Kůst, V., K. Oliva: Teorie literatury pro vyšší třídy středních škol, Střední škola, 1934, s. 113-114

Sedlák, Jan V., Ze školských poetik, Venkov 29, 4. 3. 1934, č.54, s.7

Zdeněk Kalista (ka), Na okraji literatury, Lumír, roč. 61, 1934-35/1, s. 59-62

[přetisknuto 1945, 1946 (Theorie?), 1947 (Theorie), oprav.

dotisk 1948, vždy 124 s.]

[slov. překlady 1936 (přel. a upravil Ján Stanislav, 127 s.) a 1949

(tentýž, 191 s.)]

7. Základy teorie literatury

Karel Dvořák (1913-1989)

Jarmila Rysová

Jaroslava Tlustá [Hrabáková] (1929)

Felix Vodička (1909-1974)

Praha : SPN

Základy teorie literatury : Učeb. text pro 1. tř. gymn. a pro vyš. odb. šk. / Karel Dvořák, Jarmila Rysová, Jaroslava Tlustá, Felix Vodička ; Překl. [z rus.] kapitol O lidové slovesnosti A.P. Andrejeva a Základy teorie literatury v učeb. pro 7. tř. Rodnaja literatura

1952 1. vyd., 62 s.

Základy teorie literatury : Pomocná kniha pro gymn. a vyš. odb. školy / Podle sovět. předlohy zprac. Karel Dvořák, Jarmila Rysová, Jaroslava Tlustá, Felix Vodička

1953 2. vyd., 62, s.

8. Teorie literatury

Svatopluk Cenek (1909-1992)

Praha : SPN

Teorie literatury : Pomocná kniha pro odb., pedagog. a jedenáctileté stř. školy

1958 1. vyd, 162 s.

Závodský, Artur, Dr. Svatoopluk Cenek, Teorie literatury, Český jazyk a literatura, 1959/1, s. 34-36

[Cenek, Svatoopluk, Stanovisko autora Teorie literatury k recenzi A. Závodského, Český jazyk a literatura, 1959/1, s. 37-43]

1959 2. nezm. vyd., 162 s.

1960 3. nezm. vyd., 162 s.

1961 4. nezm. vyd., 162 s.

9. Svět literatury

Felix Vodička (1909-1974)

Praha : SPN

Svět literatury. Sv. 1 / Naps. kol. za ved. Felixe Vodičky

1967 1. vyd., 221 s.

1969 2. nepatrně uprav. vyd., 223 s., teorie na s. 11 až 55

1992 3. nezm. vyd., 220 s.

Šipková, Jana, Nové příručky pro literární výchovu, Český jazyk a literatura 42, 1991/1-2, s. 46-48

Vařejková, Věra, Svět literatury I, také pro mládež, Zpravodaj Ústavu literatury pro mládež Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 2, 1992/3, s.13-15

Červenková, Jana, Teorie a dějiny literatury na podkladě světovém, Prostor, 11. 11. 1992, s. 10

Janáčková, Jaroslava, Učebnice literatury jako událost, Nové knihy, 1992/24, s. 1

Holý, Jiří, Úvod do filosofie a populární učebnice, Lidové noviny (příl. Národní 9, č.13), 1. 4. 1993, s. 2

Vařejková, Věra, Felix Vodička a kol.: Svět literatury I, Komenský, 1993/3-4, s. 84

1995 4. uprav. vyd., 279 s., teorie na s. 11 až 65

Fröhlichová, Helena, Svět literatury I stále cenný, Český jazyk a literatura 46 1995/1-2, s. 45

Blažke, Jaroslav, Nesnáze s literárními učebnicemi, Literární noviny, 1998/8, s. 7

10. Teorie literatury pro střední školy

Milan Zeman (1940)

Praha : Fortuna

Teorie literatury pro střední i základní školy

1991 1. vyd., 153 s.

Kautman, František, Rozumět literatuře, Práce, 17. 12. 1991, s. 5

Teorie literatury pro střední školy

1992 2. opr. vyd., 153 s.

11. Teorie literatury 1-4

Věra Martinková (1948)

Praha : Trizonia

Literatura 1 : alternativní učebnice pro 1. - 4. roč. středních škol :
pomocná kniha pro výuku čes. jazyka a literatury. Část 1, Teorie
literatury

1991 1.vyd., 39 s.

Zitková, Irena (-iz-), Cvičebnice - nebo metodika?, Svobodné slovo 26. 2.

1992, s. 9

Petříček, Miroslav (pek), Věra Martinková, Literatura 1..., Literární noviny

1992/3, s. 5

Janáčková, Jaroslava, My o vlku aneb Teorie literatury pro střední školy,

Lidové noviny (příl. Národní 9), 23. 1. 1992, s. 2

[Martinková, Věra, Autorský záměr, Lidové noviny (příl. Národní 9), 13. 2.

1992, s. 2]

Houštická, Dagmar, Alternativní učebnice?, Literární noviny, 1994/9, s. 7

Teorie literatury 1-4

1995 2. dopl. vyd., 40 s.

1997 3. nezm. vyd. (v tiráži 2. vyd.), 40 s.

Blažke, Jaroslav, Nesnáze s literárními učebnicemi, LtN, 1998/8, s. 7

2000 4. oprav. vyd. (Praha: Tripolia), 39 s.

2001 5. nezm. vyd. (Praha: Tripolia), 39 s.

12. Teorie literatury netradičně

Věra Martinková (1948)

Praha : Trizonia

Teorie literatury netradičně. Učebnice pro střední školy, pro občanské školy a 6.-9. ročník ZŠ

1995 1. vyd., 343 s.

Haman, Aleš, Teorie literatury netradičně?, Nové knihy 1995/35, s. 2

Janáček, Jiří, Učit se, nebo si hrát?, Labyrint, 1995/8, s. 18

Vlček, Jiří, Netradičně, Literární noviny, 1995/42, s. 6

13. Do světa literatury jinak

Jiří Kostečka (1956)

Praha: SPN

Do světa literatury jinak : (úvod do čtenářství a studia literatury)
: učebnice teorie literatury pro 1. - 4. ročník středních škol

1995 1. vyd., 367 s.

Koverdynská, Marie, Malé zamyšlení nad učebnicí Jiřího Kostečky Do světa literatury jinak, Český jazyk a literatura, 1995/1-2, s. 47-48

Haman, Aleš, Další průvodce do světa literatury, Nové knihy, 1995/39, s. 2

Blažke, Jaroslav, Nesnáze s literárními učebnicemi, Literární noviny, 1998/8, s. 7

14. Literatura pro I. ročník gymnázií

Josef Soukal (1961)

Praha: SPN

Literatura pro I. ročník gymnázií / Josef Soukal a kolektiv

2001 1. vyd., 327 s. (teorie na s. 9 až 104)

[dotisk 2006]

[verze Literatura pro 1. ročník SOŠ, Praha: SPN, 2000, s. 9 až 75]

15. Teorie literatury do dlaně

Marie Sochrová

Havlíčkův Brod: Fragment

Teorie literatury do dlaně : pro střední školy

2002 1. vyd., 213 s.

16. Teorie literatury

Vladimír Prokop (1960)

Sokolov : O.K.-Soft

Teorie literatury aneb Několik praktických slovníčků literárních pojmů

2005 1. vyd., 73 s.

Šrámek, Petr, Cestami praktických, malých a ještě menších vokabulářů, Host do školy, leden 2007, s. 8-11

Seznam použité literatury*

Bacon, Francis

1990 *Nové organon* (Praha: Svoboda)

Bílek, Petr A.

2007 „Literární teorie: Co s ní dnes ve škole?“; *Host do školy*, 1, s. 3-7

Blažke, Jaroslav

1997 „Nesnáze s literárními učebnicemi“; *Literární noviny*, 1998/8, s. 7

Cenek, Svatopluk

1954 „Vyučování literatury a umělecké mistrovství“; *Literatura ve škole*, s. 357-362

1958 *Teorie literatury* (Praha: SPN)

1959 „Stanovisko autora Teorie literatury k recenzi A. Záborského“; *Český jazyk a literatura*, 1, s. 37-43

1966 *Teorie literatury v literární výchově* (Praha: SPN)

Čeněk, Jan

1926 *Střední školství, jeho vývoj a jeho problémy* (Praha: B. Kočí)

1927 „K vyučování československé literatury na našich školách středních“; *Střední škola*, s. 97-105

1928 „K novým osnovám jazyka československého“; *Střední škola*, s. 74-83

1933 *Reforma střední školy, její podstata a cíle* (Praha: Státní nakladatelství)

Encyklopedický slovník

1993 *Encyklopedický slovník* (Praha: Odeon)

Götz, František

1923 *Úvod do poesie* (Brno: St. Kočí)

Haman, Aleš

1995a „Teorie literatury netradičně?“; *Nové knihy*, 35, s. 2

1995b „Další průvodce do světa literatury“; *Nové knihy*, 39, s. 2

Hanzal, Josef

2000 „Zdeněk Nejedlý a poválečné české školství a kultura“; in *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (Semily: Lanařovo gymnázium (Jičín)), s. 95-100

* Položky z předešlého soupisu jsou uváděny, pokud je z nich v textu citováno.

- Holub, Josef
1921 *Stručná poetika a stilistika* (Praha : Státní nakladatelství),
4. vydání
1925 *Stručná poetika a stilistika* (Praha : Státní nakladatelství),
5. vydání
- Hrazdil, Antonín
1939 „Jaký vliv mělo postoupení území Čech a země
Moravskoslezské na frekvenci českých stř. škol ve vnitrozemí?“,
Střední škola, s. 128-133
- Hýsek, Miloslav
1940 „K učebnicím Frant. Bartoše“, in *Literární besedy* (Praha:
Topičova edice), s. 87-98
- Chaloupka, Otakar
2000-2001 „K historickému vývoji pojetí českých literárních
učebnic“, *Český jazyk a literatura*, 1-2, s. 4-10
- Jakobson, Roman
1995 „Lingvistika a poetika“, in *Poetická funkce* (Jinočany:
H&H), s. 74-105
- Janáček, Jiří
1995 „Učit se, nebo si hrát?“, *Labyrint*, 8, s. 18
- Janáčková, Jaroslava
1992 „My o vlku aneb Teorie literatury pro střední školy“,
Lidové noviny (Národní 9), 23. 1., s. 2
1994 „Odkaz Felixe Vodičky pro literární výchovu“, *Český jazyk
a literatura*, 5-6, s. 126-127
- Jedlička, Alois
1949 *Josef Jungmann a obrozenecká terminologie literárně
vědná a lingvistická* (Praha: Česká akademie věd a umění)
- Jež, Štěpán
1921-22 „Slovenská poetika“, *Cesta*, 4, s. 324
1932 „Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie“,
Střední škola, s. 136-140
- Jirát, Vojtěch
1932-33 „Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie“,
Časopis pro moderní filologii, 19, s. 85
- Jungmann, Josef
1820 *Slowesnost aneb zbjrka příkladů s krátkým pagednánjm o
slohu* (Praha: Josefa Fetteerlowá z Wildenbrunu)

1845 *Slowesnost aneb Náuka o výmluwnosti prosaické, básnické i řečnické se sbírkau příkladů w newázané i wázané řeči* (Praha: České museum)

Jursa, Jan - Sláma, Antonín

1913 *Stručná poetika a stilistika* (Praha: Císařský královský školní knihosklad)

Kabelík, Jan

1915-16 „František Bílý“; *Moravskoslezská revue*, s. 146-177

Kádner, Otakar

1931 *Vývoj a dnešní soustava školství II* (Praha: Bohumil Janda)

1938 *Vývoj a dnešní soustava školství IV* (Praha: Česká akademie věd a umění)

Kautman, František

1991 „Rozumět literatuře“; *Práce*, 17. 12., s. 5

Klímová, Jarmila

2000 „Reforma středního školství v roce 1908“; in *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (Semily: Lanařovo gymnázium (Jičín)), s. 72-79

Kopeckij, Leontij

1932 „Karel Oliva: Teorie literatury pro obchodní akademie“; *Střední škola*, s. 55-58

Kostečka, Jiří

1995 *Do světa literatury jinak* (Praha: SPN)

Koverdinská, Marie

1995 „Malé zamyšlení nad učebnicí Jiřího Kostečky *Do světa literatury jinak*“; *Český jazyk a literatura*, 1-2, s. 47-48

Lexikon české literatury 2/II

1993 *Lexikon české literatury 2/II* (Praha: Academia)

Lomský, Josef

1942 „Reorganisace českých středních škol“; *Střední škola*, s. 1-2

Madiera, K. A.

1863 *Rukověť slovesnosti* (Praha: A. Augusta)

Malá poetika

1925 *Malá poetika* (Brno: Karel Winiker)

Malá slovesnost

1895 *Malá slovesnost* (Brno: Karel Winiker)

Martinková, Věra

1991 *Literatura 1. Teorie literatury* (Praha : Trizonia)

1992 „Autorský záměr“; *Lidové noviny (Národní 9)*, 13. 2., s. 2

1995 *Teorie literatury netradičně* (Praha : Trizonia)

Masarykův slovník naučný 6

1932 *Masarykův slovník naučný 6* (Praha : Československý kompas)

Menšík, Jan

1913 *Rukověť dějin české literatury 4* (Praha : Bursík & Kohout)

1930 *Úvod do poetiky* (Praha : Bursík & Kohout), 1. vyd.

1937 *Úvod do poetiky* (Praha : Bursík & Kohout), 2. vyd.

Morkes, František

2000 „Gymnázia v letech předmnichovské republiky“; in *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (Semily: Lanařovo gymnázium (Jičín)), s. 80-94

Mukařovský, Jan

1921 „P. Bujnák a J. Menšík: Slovenská poetika“; *Střední škola*, s. 83-85

1925 „Vyučování jazyku mateřskému na školách francouzských a o potřebě jeho reformy na školách našich“; *Střední škola*, s. 17-23, 49-60, 129-137, 219-225, 262-265

1943 „Poetika jako základ literární výchovy na střední škole“; *Střední škola*, s. 205-215

1971 „O současné poetice“; *Cestami poetiky a estetiky* (Praha: ČS), s. 99-115

Oliva, Karel

1932a *Teorie literatury pro obchodní akademie* (Praha: Československá grafická Unie)

1932b *Stručná slovesnost pro obchodní školy a příbuzné ústavy* (Praha: Československá grafická Unie)

1932c „Odpověď p. Dr. Š. Ježovi“; *Střední škola*, s. 140-141

1934 *Teorie literatury pro vyšší třídy středních škol* (Praha: Československá grafická Unie)

Ottův slovník naučný 23

1905 *Ottův slovník naučný 23* (Praha: J. Otto)

Prokop, Vladimír

2005 *Teorie literatury* (Sokolov : O.K.-Soft)

Příruční slovník naučný 4

1967 *Příruční slovník naučný 4* (Praha: Academia)

Rámcový vzdělávací program pro gymnázia

2007 *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia* (Praha: VÚP)

Ryba, V.

1932 „Moderní poetika“; *Právo lidu*, 2. 8., s. 6

Sedlák, Jan V.

1932 „Nová příručka teorie literární“; *Venkov*, 10. 12., s. 6

1934 „Ze školských poetik“; *Venkov*, 4. 3., s. 7

Slovník naučný

1887 *Slovník naučný. Díl 8* (Praha: I. L. Kober)

Sochrová, Marie

2002 *Teorie literatury do dlaně* (Havlíčkův Brod: Fragment)

Soukal, Josef

2001 *Literatura pro I. ročník gymnázií* (Praha: SPN)

Standard vzdělávání ve čtyřletém gymnáziu

1996 „Standard vzdělávání ve čtyřletém gymnáziu“; in *Věstník MŠMT ČR*, 4 (Praha: MŠMT ČR)

Starý, Václav

1937 „Literární věda a teorie literatury na učitelstevských ústavcích a na vyšším stupni střední školy“; *Střední škola*, s. 12-16

Svět literatury

1969 *Svět literatury* (Praha : SPN)

Šlajer, Josef

1955 „Deset let vyučování literaturě“; *Literatura ve škole*, s. 157-167, 197-203

Šrámek, Petr

2007 „Cestami praktických, malých a ještě menších vokabulářů“; *Host do školy*, leden, s. 8-11

Timofejev, Leonid Ivanovič

1953 *Theorie literatury* (Praha: Státní nakladatelství politické literatury)

Váňová, Růžena

2000 „České gymnázium v 70. a 80. letech 20. století“; in *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (Semily: Lanařovo gymnázium (Jičín)), s. 101-114

Vařečková, Věra

1993 „Felix Vodička a kol.: Svět literatury I.“; *Komenský*, 3-4, s. 84

Vodička, Felix

1967 „Učitel / Učebnice / Umění“; *Literární noviny*, 35, s. 1, 5

1967-68 „Svět literatury a literární výchova“; *Český jazyk a literatura*, 6, s. 241-247

Základy teorie literatury

1952 *Základy teorie literatury* (Praha : SPN)

Zapletal, Štěpán

1943 „Jak probíráti literární dějiny?“; *Střední škola*, s. 140-143

Závodský, Artur

1959 „Dr. Svatopluk Cenek, Teorie literatury“; *Český jazyk a literatura*, 1, s. 34-36

Zelinka, Vojtěch

1928 *Uvedení do literatury s ukázkami pro střední školy* (Praha: Unie)

Zeman, Milan

1992 *Teorie literatury pro střední školy* (Praha: Fortuna)

Zítková, Irena

1992 „Cvičebnice - nebo metodika?“; *Svobodné slovo*, 26. 2., s. 9

Shrnutí

Tato diplomová práce se zabývá učebnicemi literární teorie, které byly používány na českých středních školách mezi lety 1908 až 2007. Vstupní kapitola se pokouší vysvětlit, proč se v názvech českých středoškolských poetik postupně vystřídali termíny slovesnost, poetika a teorie literatury. Také je v ní probráno, v jakých žánrech byly české středoškolské poetiky mezi roky 1908 až 2007 psány. Další čtyři kapitoly mají přehledový charakter a postupně se věnují obdobím 1908-1933, 1933-1948, 1948-1989 a 1989-2007. V každé z těchto čtyř kapitol je nejprve charakterizován středoškolský systém daného období. Pak jsou představeny koncepce jednotlivých učebnic teorie literatury. Na závěr každé této kapitoly je zjištěno, jakým způsobem učebnice daného období definují pojem umění. Závěr diplomové práce se opírá o předchozí zjištění a nastiňuje vývoj středoškolských poetik v letech 1908 až 2007. Také shrnuje, jakými změnami procházely jejich definice pojmu umění. Důležitou součástí diplomové práce je připojený soupis českých středoškolských poetik a jejich recenzí, vypracovaný pro léta 1908 až 2007.

Summary

The thesis examines primers of poetics that have been in use at Czech high schools in the period between 1908 and 2007. The first chapter attempts to explain the reason for changes of titles of this kind of textbooks and it summarizes singles genres that were used to writing these books. The four following chapters are a survey of the concept of Czech secondary school primers of poetics in the years of 1908 and 1933, 1933 and 1948, 1948 and 1989, and lastly 1989 and 2007. In their beginning, each chapter provides a short characteristics of the high school system. The last part of each chapter is devoted to the definition of art in secondary school textbooks of literary theory. The conclusion outlines the development of these school books and it summarizes their scopes of art. A list of Czech high school primers of poetics and their reviews is also an important part of this thesis.